

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет психології, історії та соціології

Кафедра історії України та методики викладання

Кафедра всесвітньої історії та історіографії

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ

ІХ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

14 травня 2013 року

Херсон
2012 – 2013 навчальний рік

УДК: 94(063)

ББК 63.3

Обговорено на засіданні кафедри історії України та методики викладання
(протокол № 3 від 07.10.2013)

Розглянуто Навчально-методичною радою факультету психології, історії та
соціології Херсонського державного університету (протокол №3 від 11.11.2013 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології, історії та
соціології Херсонського державного університету (протокол №3 від 18.11.2013 р.)

Проблеми регіональної історії України: Матеріали наукової конференції
молодих істориків / Редкол.: к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко (голова), к.і.н.
Н.М.Кузовова (відп. ред.) та ін. – Херсон, ПП «Вишемирський», 2013. – 94 с.

*У збірнику вміщено матеріали ІХ наукової конференції молодих істориків –
студентів факультету психології, історії та соціології, що відбулася 14 травня
2013 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні
питання регіональної історії. Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів
вищої школи.*

Редакційна колегія: д.і.н., проф. В.М. Андреев; к.і.н., доц. А.В. Батенко;
д.і.н., проф. С.Г. Водотика; к.і.н. Н.М. Кузовова (відп. ред.), к.і.н.,
доц. А.А. Кучеренко; к.і.н., доц. Г.М. Михайленко; к.і.н., доц. Г.В. Цибуленко;
к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко (голова).

ЗМІСТ

Азовський М. Ю. , Цибуленко Л. О. (наук. кер.) Стан освіти на Херсонщині в умовах німецького окупаційного режиму.....	4
Гончаров І.С. , Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Еколого-захисна діяльність Херсонського та Таврійського губернських лісоохоронних комітетів наприкінці ХІХ ст.	8
Демідович Є. С. , Андрєєв В. М. (наук. кер.) Образ жінки – історика 1920-х років	13
Зоріна М.В., Андрєєв В.М. (наук. кер.) «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» як джерело до вивчення діяльності Етнографічної Комісії	16
Іверова Д. Ю. , Андрєєв В. М. (наук. кер.) Журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» та його місце в інтелектуальній історії України 1920-х років».....	19
Кленін А. О., Водотика С.Г. (наук. кер.) Херсонський історик Давидов: віхи життєвого і творчого шляху	27
Климентенко А.С., Цибуленко Г.В. (наук. кер.) Стан системи шкільної освіти Херсонщини в 1943-1945 роках.....	33
Кучів А.В., Кучеренко А.А. (наук. кер.) Особливість останньої депортації 1951 р. в системі переселенських акцій 1944-1951 рр. на західноукраїнських землях.....	37
Максименко О. С. , Цибуленко Г. В. (наук. кер.) Організація лісоохоронної справи на Херсонщині в 1917-1923 рр.: перехід від воєнного комунізму до років НЕПу.....	42
Мікрюков Д.О., Г.В.Цибуленко (наук. кер.) Партизанські сили Північно-Східного регіону України в контексті радянського руху супротиву.....	48
Подшивалова Г.С., Цибуленко Г.В. Херсонський Земський, Селянський поземельний та Дворянський земельний банки в формуванні ринку землі Херсонської губернії кінця ХІХ століття – 1905 рік	52
Протас В.Ю., Михайленко Г.М. (наук. кер.) Історія херсонського театру ХХ століття	56
Самодіна О.В., Батенко А.В. (наук. кер.) Роль Селянського банку в процесі перерозподілу землі у роки столипінської аграрної реформи.....	62
Шевченко А.В., Михайленко Г.М. (наук. кер.) Наростання загальноімперської кризи і суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. очима митців товариства південноросійських художників	66
Шкодівська Т.Г., Цибуленко Г.В. (наук. кер.) Статистика репресивної політики щодо поляків на Херсонщині в 1937-1938 роки	75
Шкуро А.В., Кучеренко А.А. (наук. кер.) Український вісник – перше періодичне видання українського самвидаву.....	79
Чеботарьова Д.О., Цибуленко Г.В. (наук. кер.) Формування нової моделі самоврядування 1991-1996 рр. за матеріалами Чаплинської районної ради.....	87
Ясинецька-Єгорова Л.В., Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Антирелігійна політика радянської держави в святково-обрядовій сфері на Херсонщині у 1920-х роках	91

УДК: 94

ЕКОЛОГО-ЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОГО ТА ТАВРІЙСЬКОГО ГУБЕРНСЬКИХ ЛІСООХОРОННИХ КОМІТЕТІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

У статті висвітлюються принципи організації та основні напрямки еколого-захисної діяльності лісоохоронних комітетів на Херсонщині, що запроваджувалися наприкінці ХІХ ст. з метою створення сприятливих умов у регіоні для ведення сільського господарства.

Ключові слова: еколого-захисна діяльність, лісоохоронні комітети, Таврійська губернія, Херсонська губернія

Той ряд проблем, що з ними сьогодні зіштовхується лісове господарство України взагалі, і Херсонщини зокрема, приводить до розуміння істотного зменшення площ лісових масивів. Перш за все відчувається вплив кліматичних змін, хімічного складу атмосфери, південноукраїнських посух, що призводять до природного відмирання значних площ дерев, частих пожеж, що відбуваються як через засухи, так і через необачність населення - користувачів лісом, туристів. Інший момент – неефективна лісоохоронна діяльність як державної, так і місцевої влади, що допускає процвітання незаконних рубок лісів місцевим населенням. Дуже швидко зникають так звані «захисні» посадки дерев. вздовж автомобільних доріг області.

Дивлячись на значущість лісу та захисних насаджень для Херсонщини, такий стан справ в недалекому майбутньому загрожує величезною економічною та господарською проблемою для цілого регіону. Вона впливає з природних взаємозв'язків екосистем, що при штучному втручанні невідкладно запускають цілий ланцюг змін. Щодо нашої області, то таке швидке зменшення площі лісів призведе до посилення повітряної та ґрунтової ерозії, вимету родючого шару ґрунту, а також до відновлення утворення та заносу сипучих пісків, що завдасть величезних збитків аграрному сектору економіки регіону. Ці причини, власне, і були основними, через які ще у ХІХ ст. почали заліснювати Олешківські піски [1, с. 552-555].

Тому сьогодні важливо вчасно досягнувши величину загрози поглянути на процес заліснення Херсонщини в історичній ретроспективі, вивчити досвід організації лісонасаджень та лісоохорони. В цьому і полягає актуальність нашої теми.

Метою цього дослідження є висвітлення основних напрямків та принципів організації еколого-захисної діяльності Херсонського та Таврійського (на материковій частині) лісоохоронних комітетів наприкінці ХІХ ст.

У роботах С.А. Генсірука [2], Н.Х. Грабака [4], О.І. Пилипенка [3] висвітлюється значення лісових ресурсів, необхідність їх охорони та можливості використання. Дослідження Шлапак В.П. [5] та Котляревської Н.С.[6] присвячено специфіці заліснення безпосередньо Нижньодніпровських пісків.

Джерельна база, в основному, представлена неопублікованими документами Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), що являють собою зібрання протоколів засідань та рішень лісоохоронних комітетів з приводу визнання та влаштувань на цих територіях лісоохоронних дач.

Херсонський та Таврійський лісоохоронні комітети було створено у 1839 році незадовго після сформування Міністерства держмайна Російської імперії (до компетенції якого входило лісоуправління) як губернські державні органи в лісовому господарстві, очолювані губернаторами [7, с. 4]. Період же з кінця ХІХ до початку ХХ ст. був якісно новим етапом розвитку російської лісоохоронної політики [6, с.34-35], піком якої є прийняття 24 квітня 1888 року «Высочайше утвержденного Положения о сбережении лесов» [8, с.148-155], де було визначено основні принципи організації та напрямки діяльності лісоохоронних комітетів. Слід відмітити, що необхідність інтенсифікації роботи лісоохоронних органів, що, власне, і було метою нового лісового законодавства на кінець ХІХ ст., для нашого регіону мало еколого-захисне підґрунтя.

Початок заліснення Херсонщини і нижньодніпровських пісків припадає на 40-ві роки ХІХ ст. Їх метою була ліквідація сипучих заметів сільськогосподарських угідь, що активно утворювалися. Але тоді лісонасадження мало приватний характер, а лісоохоронні комітети лише направляли діяльність ініціаторів у правильному напрямку.

Під час Кримської війни 1853-1856 рр. та після неї лісонасадження взагалі припинилися, лісоохоронна діяльність занепала. Результатом цього стала неупорядкована вирубка насаджень без відновлення місцевим населенням, занедбання лісів, а також необдуманий випас худоби (овець). Це призвело до оголення ґрунту, розбиття його худобою, появи суховіїв, що і стало причиною появи наприкінці 80-рр. ХІХ ст. сипучих пісків, що створювало серйозні проблеми для місцевого населення. Ось як висловився з цього приводу А.В. Гур'янов: «Теперь же, когда сплошь и рядом распаханная степи, не защищенная от действия ветра, в засушливые годы представляют собою движущуюся тучу пыли, а посевы и всходы выдуваются или заносятся слоем этой пыли, земледельческое население нашего Юга все более и более убеждается, что защиту от этой стихийной силы оно может найти только в лесе» [9, с. 1-3].

Зникнення лісонасаджень позначилось також і на зміні клімату, а саме на підвищенні температури, швидкому випаровуванні опадів, що були і без того доволі рідкими. У «Сільськогосподарській хроніці Херсонської губернії за 1888-1889 роки» зустрічаємо

повідомлення: “Сильная засуха в конце июля, августа и половины сентября до такой степени высушила землю, что продолжать приготовление почвы под озимые было очень трудно... С половины сентября пошли дожди, с этого времени начали производить посевы хлеба... По сравнению с прошлым годом озимые посевы запоздали” [10, с.6]. Згадки про подібного роду посухи, що заважали виконанню сільськогосподарських робіт зустрічаємо аж до кінця 90-х років. Тому необхідність відновлення ефективної лісоохоронної та лісовпорядної системи було екологічною необхідністю, що дало б можливість відновити сприятливі для ведення сільського господарства природні умови.

Згаданий закон 1888 року визначав головну роль організатора відновлення лісозахисних насаджень та лісоохоронної діяльності за губернськими комітетами, що виводило на головні ролі державу, а не заможних лісовласників.

Також слід зазначити, що у зв'язку з наявністю різних форм володіння лісом на Херсонщині, до складу лісоохоронних комітетів входили представники державної влади (губернатор, губернський керівник держмайна, таксатори), земств (голова губернської земської управи), дворян, члени губернії з селянських справ, окружний суддя, а також представники місцевих землевласників.

До компетенції Херсонського та Таврійського лісоохоронних комітетів, що видно з аналізу закону 1888 р. та матеріалів ДАХО, входило: дослідження та визнання захисними лісових дач, організація їх охорони, складання планів дач та вирішення питань щодо лісонасаджень у них з метою укріплення пісків, планування щорічних планових вирубок ліса, що не зменшували б захисного потенціалу дач, дозвіл або заборона певних видів користування дачі (сінокосіння, випас худоби і т.д.).

Для Херсонської та Таврійської губерній основним аргументом визнання дачі захисною, що автоматично забороняло для неї вирубки та перетворення в інший вид користування, накладало юридичний захист і обмежувало колишні володільські права, було існування небезпеки замету сипучими пісками і необхідність їх укріплення. Типовим у протоколах дослідження дач є таке формулювання: «Вследствие производившихся въ даче беспорядочной пасьбы скота, поляны эти постепенно оголились отъ растительного покрова и разбивались. Скоть, уничтоживши во многихъ местахъ растительный покровъ и разрыхливший почву, вытаптываль ногами появившийся на нихъ шелюговые восходы отъ налета семянъ... Песокъ на такихъ безлесыхъ пространствахъ не сдерживаемый переносится во время осеннихъ и зимнихъ ветровъ съ места на место, образуя значительныя бугры, или кучугуры. При передвиженияхъ песокъ заноситъ поля и другия плодородныя земли. Восстановление леса на сихъ безлесыхъ пространствахъ и сохранение существующихъ насаждений является необходимыми мерами, в видахъ укрепления почвы» [11, арк. 1-2].

Одна з головних проблем, що виникала при діяльності лісоохоронних комітетів під час створення захисного лісового фонду двох губерній з 1889 по 1897 рр. крилася саме в обмеженні колишніх власницьких прав при визнанні захисними лісових дач. Це стосувалось як громадських лісів, так і тих, що знаходились у приватному володінні.

Лісничі мали за мету розширення захисних площ дач і тому часто визнавали захисними більше площі, ніж треба. Це викликало обурення як населення [11, арк.15], так і приватних власників лісів. Зокрема, є лист статського радника М. А. Нестроева до Таврійського лісоохоронного комітету з метою апеляції до визнання його дачі «Анжиголь» захисною, бо під критерії підходило 30 дес., а було визнано 900(!) [12, арк.18-19]. Подібне спостерігаємо і в Херсонській губернії, де дачі в основному знаходились в приватному володінні. Наприклад своє обурення висловлювали власники дач Тягинки – Волохин И.И. [13, арк.21-22], с. Мелова – Пуголовка О.Д.[14, арк. 12]. Причина обурень крилася в тому, що власники після визнання дачі захисною втрачали право без дозволу змінювати характер користування земельною площею, наприклад, переформатування її на виноградник, який давав би набагато більше прибутку, ніж ліс [12, арк.19].

Іншим видом діяльності лісоохоронних комітетів було розумне планування вирубок, щоб забезпечити круговий процес лісонасадження-лісовирубка і не шкодити захисним властивостям дач. У планах дач були окремі розділи під назвою «Лесохозяйственные предназначения», а також складались таксаційні описи, в яких і планувались обсяги вирубок. Зазвичай встановлювали 3-х річний термін для шелюги, посадки якої займали найбільше площ, і 20-40-а річний – для осокора і акації [15, арк.24]. Далі йшов розділ «О предположительных лесных работах», де планувалося засадження лісових дач, а також «Об охране дачи». Але тут слід зазначити, що комітети лише рекомендували необхідну кількість лісників, які утримувались за рахунок громад [15, арк. 26].

Реалізовувались всі ці постанови Олешківським лісництвом, утвореним ще у 1843 році [3, с.17] у Таврійській губернії, що також діяло і в Херсонській губернії.

Вже на кінець 90-х років XIX – перші роки XX століть проявились перші результати еколого-захисної діяльності лісоохоронних комітетів. На цей період їм вдалося підвищити лісистість Херсонської та Таврійської губерній на 0.5% у кожній [2, с. 110], що дало змогу закріпити загрожуючі піски і відвести загрозу замету величезної території сільськогосподарських угідь. Також це сприяло встановленню в регіоні більш сприятливого клімату, ліквідуючи загрозу ранньої засухи.

Таким чином, діяльність Таврійського та Херсонського лісоохоронних комітетів мала чітко визначений еколого-захисний характер, будучи спрямованою на створення на Херсонщині благоприємних умов та клімату для ведення сільського господарства. Представляючи

загальноімперську політику комітети виконували наступні функції: 1) досліджували і визнавали захисними лісові дачі; 2) планували обсяги лісонасаджень та системних лісовирубок; 3) сприяли організації охорони лісових дач від розорення. При цьому враховувалися інтереси власників лісів - як громад, так і приватних осіб. Приоритетним все ж залишалось укріплення сипучих пісків. Тобто, перспективи для розвитку сільського господарства в регіоні створювалися у тому числі і лісоохоронними комітетами..

Джерела:

1. Богатовъ А. О степной растительности въ связи съ вопросомъ о причинахъ безлесія южно-русскихъ степей // Лесной Журнал. – Вып. 1. – 1887. – С.552-555.
2. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С.А. Генсірук. – К.: «Наукова думка», 1973. – 523 с.
3. Пилипенко О.І. Лісові меліорації: Підручник / О.І. Пилипенко, В.Ю. Юхновський, С.М. Дударець, В.М. Малюга. – К., 2010. – 282 с.
4. Грабак Н.Х. Курс лекцій з дисципліни «Степове лісівництво»: Навч. посіб./ Н.Х. Грабах. – Миколаїв, 2009. – 101 с.
5. Шлапак В.П. Особливості заліснення Нижньодніпровських пісків культурами інтродуктованих видів роду Pinus L. // Наукові праці Лісівничої академії наук України. – Вып. 2. – 2003. – С.71-74.
6. Котляревська Н.С. Лісове господарство України: розвиток і проблеми сьогодення // Актуальні проблеми економіки. - №5. – 2010. – С. 32-36.
7. Арнольд Ф. Къ исторіи русскаго государственнаго леснаго управления // Лесной Журнал. – Вып. 4. – 1884. – С.4-9.
8. Высочайше утвержденное Положение о сбережении лесов от 4 апреля 1888 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.8. – СПб, 1890. – С. 148-155.
9. Гурьянов А. Практическое руководство лесоразведения в степях Южной России (по опытным данным Херсонской и Бессарабской губерний) / А. Гурьянов, А. Маковецкий. – СПб, 1895. – 60 с.
10. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за 1888-1889 гг. – Херсон, 1890. – 382 с.
11. Державний архів Херсонської області, Ф. 202: «Материалы Таврического Лесоохранительного Комитета», о.1, спр.№ 78: «Прошения крестьян с.Алешки, журнальные постановления Таврического Лесоохранительного Комитета...», 39 арк.
12. Там само, спр.№ 24: «Протоколы заседания Лесоохранительного Комитета о признании защитной дачи «Анджиголь»...», 26 арк.
13. Там само, Ф. 10: «Материалы Херсонского Лесоохранительного Комитета», о.1, спр.№ 8: «Протоколы заседания Лесоохранительного Комитета о признании защитной дачи с. Тягинки, состоящей у владении Волохина И.И.», 36 арк.
14. Там само, спр.№ 9: «Протоколы заседания Лесоохранительного Комитета о признании защитной дачи с. Меловое, состоящей у владении Пуголовки О.Д.», 23 арк.
15. Там само, Ф. 202: «Материалы Таврического Лесоохранительного Комитета», о.1, спр.№ 24: «Протоколы заседания Лесоохранительного Комитета по устройству Днепровской защитной дачи», 43 арк.

Є. С. Демідович,
науковий керівник – д.і.н., проф. В. М. Андрєєв

ОБРАЗ ЖІНКИ – ІСТОРИКА 1920-х років

Досліджується роль відомих жінок – істориків в українській історіографії 1920-х років. Зроблено спробу осмислення місця жінки-історика у вітчизняному історіографічному процесі та визначення факторів, які зробили можливим її прихід та подальшу асиміляцію у межах наукової корпорації.

Ключові слова: професійна самореалізація; емансипаційний рух; наукові студії; професійна самоідентифікація.

1920-ті рр. в історії української історичної науки традиційно вважаються «золотим віком», періодом національного відродження, культурного мікроренесансу.

У світлі тенденцій соціокультурного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст., феномен жінки-історика 1920-х рр. постає результатом першої хвилі емансипаційного жіночого руху. Для деяких репрезентанток прихід в історичну науку був обумовлений їх приналежністю до «професорських домів» – родин професійних істориків (М.Грушевського, Д.Багалія). Природно, що за умови «батьківського благословіння» вони могли розраховувати на протекцію, яка була гарантією успішності проекту дебютного виходу жінки на «професійну сцену». Це дозволяє зробити висновок про те, що на початковому етапі соціалізації жінки у науковому товаристві, вона потребує підтримки чоловіка – авторитетної постаті в науковому співтоваристві. Яскравим прикладом цього можна вважати Катерину Грушевську або Ольгу Багалій – Татаринову. Перша репрезентка – Катерина Михайлівна (1900 – 1943) – етносоціолог, фольклорист, етнограф, культуролог залишила по собі дослідження первісних форм культури, збирання, опрацювання та підготовка до видання пам'яток українського фольклору, внесок у дослідження українського героїчного епосу (дум) та її носіїв (кобзарів). Із поверненням разом з батьком у 1924 р. в Україну розпочала К. Грушевська науково-дослідну роботу у створених М. Грушевським історичних установах: історично-філологічного відділення ВУАН, де працювала штатним науковим співробітником Культурно-історичної Комісії та Комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри ВУАН, була керівником Кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису «Первісне суспільство і його пережитки в Україні».

Для Ольги Дмитрівни ж, середньої дочки академіка Д.Багалія, центром життя завжди було родинне коло. Але, незважаючи на це, вона поєднувала наукову діяльність із працею по «лінії бібліотечно-бібліографічній», хоча й мала фінансову можливість при житті батька працювати в одному (історичному) напрямку. Впорядковувала, описувала і виявляла документи з історії масонства, декабристів на Слобідській Україні, військових поселень у Південній Україні в першій половині XIX століття. У 1932 р., після смерті батька описувала і впорядковувала його архів, була одним з організаторів видання його творчої спадщини у 15 томах (проект не був реалізований). В роки німецько-радянської війни під час гітлерівської окупації на початку 1942 була зарахована до групи істориків і архівістів на чолі з В. Міяковським для написання історії архівної справи в Україні.

Показовим тієї епохи біло також те, що жінки – «непрофесорські» доньки, не маючи такого «трампліну», все одно намагалися отримати чоловічу протекцію. Стратегію отримання перепустки у світ професійної історичної науки за умови відсутності «батьківської протекції» можна відстежити також на прикладі Н.Полонської. Відсутність

«родинних зв'язків» в науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоматика якого виявляється у постійній потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступатися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій (так, адаптація Н.Д.Полонської до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалося зміною ідеологічних засад досліджень, відмовою від «загальноросійської» історії на користь історії «української»). Наталія Полонська – Василенко – одна з провідних представниць української історіографії, авторка майже 200 наукових праць у царині історії Запоріжжя та Південної України. Її археографічні студії стали одним із джерел розвитку української історичної науки.

До особливостей наукової діяльності жінки-історика 1920-х рр. слід віднести перервність, оскільки дуже часто через різні життєві обставини (стан здоров'я, скрутне матеріальне становище, яке вимагало відсунення на другий план наукових інтересів, перипетії особистого життя), представниці тогочасної української історичної науки були змушені на довгий час відмовлятися від наукових студій.

Для представниць української історичної науки стани відмови від творчої діяльності найчастіше були пов'язані з умовами, які диктувала тогочасна соціально-політична ситуація. В цьому ключі відзначаємо, що часто причинами змін методологічних позицій представниць української історичної науки ставали позанаукові фактори. До їх числа відносимо політичні, соціальні, особисті.

Отже, можна зробити висновок, що органічно притаманні науковцям соціально-політичні та соціокультурні риси (ментальність, культура, громадсько-політичні орієнтири) жінок-істориків перебували в антагоністичному протиріччі з радянськими реаліями.

Джерела:

1. Борисенко В. На тернистій ниві української етнології. Катерина Грушевська /В.Борисенко//Головащенко М. Українки в історії/під ред. Борисенко В. – К., : Либідь,2004. – С.78–82
2. Сорочук Л.Талановитий поступ та трагічна доля (до 100-річчя від дня народження Катерини Грушевської) / Л.В.Сорочук //Українознавство. – К.: МП «Леся», 2009.- с.211-215
3. Матяш І. Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник / І.Б.Матяш// Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.
4. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія / О. М. Богдашина . – Х. : Основа,1994. – 198 с.
5. Верба І.В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ / І.В. Верба . – Ніжин: ТОВ " Видавництво "Аспект-Поліграф", 2008. – 324 с.
6. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності) /В.Омельченко // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С.86-94.

«БЮЛЕТЕНЬ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

У статті містяться матеріали стосовно «Бюлетеня Етнографічної комісії» як інструктивно-методологічного видання Комісії, через яке відображено основні напрями та форми її роботи.

Ключові слова: ВУАН; Етнографічна комісія; «Бюлетень Етнографічної комісії»; А.Лобода; В.Петров;

Розвиток історико-етнографічних досліджень в Україні в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. вважають «золотим віком української етнології. В цей період розвиваються наукові центри, що були створені на базі Всеукраїнської Академії Наук. Етнографічна комісія ВУАН – одна з таких науково-дослідних установ Історико-філологічного відділу ВУАН. Вона розпочала свою діяльність 1 червня 1921 р.. Очолив її видатний учений Андрій Лобода.

Актуальність статті полягає в розгляді «Бюлетеня Етнографічної комісії» як одного з головних джерел для характеристики діяльності провідної етнографічної організації при ВУАН – Етнографічної комісії. Комісія ставила завдання об'єднати науковців-етнографів, розгорнути науково-дослідну працю, залучаючи місцевих дослідників, їй належала особлива заслуга в експедиційному вивченні продуктивних сил та у створенні нових місцевих осередків.

«Бюлетень Етнографічної комісії» виходив друком з 1926 до 1930 рр., всього вийшло 16 номерів, редакторами «Бюлетеня» були А. Лобода та В. Петров. Мета його створення – підтримка етнографічних інтересів та популяризація методології етнографічних досліджень. У цьому друкованому органі відображалися наукові дослідження духовної і матеріальної культури, традиції, звичаї та обряди, вірування, народно-побутовий календар, записи легенд та пісень, вивчення народного житла, господарства, знарядь праці.

Основна орієнтація «Бюлетеня» була направлена на точність і повноту збору народознавчого матеріалу, потрібно було дбати, щоб записи були точними і вірними, так як інакше праця не буде нічого варту. У «Бюлетені» вміщувалися програми для зв'язку з кореспондентською мережею. Друкувалися кращі записи як приклад для збирачів.

«Бюлетень Етнографічної комісії» мав своїм завданням друкувати статті і матеріали методологічно-інструктивного характеру, практичні плани дослідницької роботи, інструкції, програми з окремих питань, вказівки щодо організаційної роботи, огляди літератури, зразки вправ і дослідів, відповіді на запитання кореспондентів до Комісії.

«Бюлетень» носив інформативний характер і відігравав важливу роль у розгортанні збирацької роботи. Важливою рисою цього видання, як і діяльності Етнографічної комісії взагалі, був підхід до вивчення фольклору, побуту та народного мистецтва в їх природному комплексі, органічному взаємозв'язку.

Особливо цікавими були програми про дукачі та про рушники, що розраховувались на вивчення зразків народного мистецтва в історико-етнографічному аспекті, а також публікації гаївок з детальною характеристикою їх літературних і музично-хореографічних рис, особливостей побутування.

На змісті «Етнографічного бюлетеня» яскраво відбилося складне переплетення позитивного і негативного в роботі Комісії.

Велике значення діяльності Етнографічної комісії полягає у реалізації програм-запитальників щодо пісенного й словесного фольклору, які надсилалися в сільські школи, міські технікуми по всій Україні протягом десяти років. До збирання етнографічних матеріалів Комісія залучала широке коло громадськості та мала велику кореспондентську мережу із числа працівників культури, учителів, студентів, письменних селян, школярів. Всім своїм кореспондентам «Бюлетень» надсилався безкоштовно.

Вміщений у «Бюлетені» запитальник для збирання матеріалів з народного календаря розробив Василь Кравченко за діяльної участі А. Лободи та В. Петрова. Він скеровував збирача на записування всіх фольклорно-етнографічних явищ, пов'язаних із народним календарем – звичаїв, обрядів, прикмет, вірувань, легенд, казок, прислів'їв, приказок, загадок, пісенно-танцювальної творчості, особливо наголошуючи на залишках дохристиянської основи календарної поезії та обрядовості, пов'язаною з господарською діяльністю людини. Цей запитальник був розміщений майже у кожному номері «Бюлетеня».

Кожний номер «Бюлетеня Етнографічної комісії» включав в себе статті членів Комісії з різноманітних питань, програми для роботи кореспондентів, звіти щодо роботи самої Етнографічної комісії, які відображали головні аспекти її діяльності, успіхи її членів, зміни в її складі.

Однією з важливих складових «Бюлетеня Етнографічної комісії» було вміщення в ньому звітів про діяльність самої комісії за рік, що минув. Наприклад, «Звідомлення про діяльність Етнографічної комісії Української Академії наук за рік 1926-й» повідомляло: «На чолі Етнографічної комісії стояв, як і попередніми роками, академік А.М. Лобода, голова Комісії. За керівничого Музично-Етнографічного Кабінету, що за статутом I-го Відділу перебуває при Етнографічній комісії був К. Квітка. Обов'язки секретаря Комісії виконував штатний співробітник В.П. Петров. Комісія має 28 дійсних членів».

Як вже зазначалось велика роль «Бюлетеня» в методологічному плані. Так, дев'ятий випуск «Бюлетеня Етнографічної комісії» подавав матеріали стосовно того, як повинна проводитися робота організації, подані схеми збирання інформації, окреслені завдання самої Етнографічної комісії та її кореспондентів.

Окреслюючи завдання Комісії, в статті говориться, що «Етнографічна комісія для своєї роботи повинна мати якнайбільше вищезазначеного матеріалу з народньої словесної творчости, або-ж фольклору: пісень, приказок, байок, записів – як ховають, як справляють родини, весілля, які є у народа прикмети, вірування, тощо. Увесь цей матеріал допоможе в науковій праці дізнатися про те – звідки взявся той чи інший звичай, коли він повстав, що він значив раніше; через що саме він виробився, які інші народи впливали на наш народ, тощо».

Кореспондентом Комісії, як зазначено в статті, може бути будь-хто, який виявить бажання взяти участь у збиранні потрібного наукового матеріалу для етнографічної науки. Для реалізації цього необхідно лише «написати Комісії й повідомити про свою адресу. Комісія вишле всі потрібні інструкції, анкети та програми». Але варто відмітити, що робота кореспондента була безкоштовною, і єдиною вигодою з неї вказувалася тридцяти відсоткова знижка на видання Академії наук. Далі йдеться про те «Що й як записувати для Етнографічної комісії», де детально розкрито, як саме має подана інформація, надіслана кореспондентом до Комісії.

Етнографічна Комісія мала в своїй структурі і дочірні установи, в «Бюлетені» розкривалось створення подібних установ та основні цілі їх діяльності. Зокрема, десятий випуск «Бюлетеня» розпочинався статтею проф. Є. Рихліка «Науково-дослідна праця серед нацменів». Важливою в ній була вказівка про порушення Комісією питання перед I Відділом Академії наук про організацію спеціального кабінету для вивчення національних меншин та його зв'язку з самою Етнографічною комісією.

Такий кабінет було створено наступного року – 28 січня 1929 р., він отримав назву Кабінет національних меншин при ВУАН, його головою став член Етнографічної комісії проф. Є. Рихлік. Кабінетом проводилися дослідження стосунків та взаємовпливів тих національних меншин, які проживала в УСРР, вивчалися «типові села», в яких компактно жили їх представники, а також процеси пов'язані з радянізацією цих поселень. Велися бібліографічні розвідки праць, присвячених національним меншинам в Україні, збиралися матеріали, що стосувалися їхнього життя, та матеріали для складання етнографічної карти України.

Останнім випуском «Бюлетеня», що вийшов друком був шістнадцятий номер 1930 р., який цілком було присвячено практиці краєзнавчої праці в трудшкoлі. В ньому детально розписано як сполучати шкільні працю із збиранням краєзнавчого матеріалу, представлено

конкретні завдання учням. Після цього наведено «Методичні зауваження» складені В. Білим, що стосується саме методики виконання поставлених завдань.

Крім шістнадцяти виданих номерів «Бюлетеня», було підготовлено ще шість номерів, які не вийшли друком через реорганізацію академічних установ на початку 1930-х рр., у тому числі й Етнографічної комісії.

Таким чином вивчаючи наявні шістнадцять випусків «Бюлетеня Етнографічної комісії» можна простежити основні напрями роботи самої Комісії, а саме збирання фольклорних матеріалів по всіх регіонах країни, просвітницька діяльність стосовно інформації етнографічного змісту, розробка методології пошукової роботи, постановка головних завдань тогочасної української етнографії, інтеграція в світову науку, вихід за межі власне української етнографії.

Результати дослідження можуть бути використані студентами історичних факультетів для написання рефератів, статей, доповідей за дотичними до даної роботи темами, а також як матеріал для вивчення української етнології 1920-х – початку 1930-х рр.

Джерела:

1. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х рр./ В. Борисенко. – К., 2002.
2. Бюлетень Етнографічної комісії Української Академії наук. – 1927. – № 3.
3. Бюлетень Етнографічної комісії Української Академії наук. – 1928. – № 9.
4. Бюлетень Етнографічної комісії Української Академії наук. – 1928. – № 10.
5. Бюлетень Етнографічної комісії Української Академії наук. – 1930. – № 16.
6. Музиченко С. До 50-річчя заснування Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. / С. Музиченко // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 128.
7. Музиченко С. Новим життям народжений. / С. Музиченко // Народна творчість та етнографія. – 1971. – Кн. 5. – С. 38-41.
8. Парахіна М. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. / М. Парахіна // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 32-41.
9. Щербань Т. Видатний український фольклорист та етнограф: (до 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи) / Т. Щербань // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5/6. – С. 3-9.

Д. Ю. Іверова,

науковий керівник – д.і.н., проф. В. М. Андрєєв

ЖУРНАЛ «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ» ТА ЙОГО МІСЦЕ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 1920-х років»

Статтю присвячено вивченню історії журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» крізь призму умов його функціонування як видання етнологічних досліджень, здійснюючи аналіз редакційної політики, структури, змісту, особливостей ідейно-тематичної та жанрово-стильової типології публікацій, визначаючи місце друкованого органу в інтелектуальній історії України 1920 – х рр.

Ключові слова: етнологічна розвідка; примітивна культура; інтелектуальна історія; пережитки; фольклорний матеріал.

Редагований К. М. Грушевською часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному висвітленні)» (1926 -1929) нині є раритетом. Повний його комплект зберігається у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та Державній історичній бібліотеці. Ймовірно, можна знайти його також у приватних книгозбірнях українських бібліофілів. Однак широкому загалу істориків, етнографів, фольклористів, культурологів видання досі маловідоме, хоч свого часу стало помітним явищем історіографії. Актуальність статті полягає в розгляді «Первісного громадянства та його пережитків на Україні» як авторитетного етнографічного часопису, де переважно друкувалися етнографічні дослідження цікаві не лише для фахівців – етнологів, а й для пересічного читача.

У липні 1926 р. побачив світ перший випуск наукового часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість та її соціологічні підстави)». Нове культурологічне видання було засновано як спільний друкований орган Комісії історичної пісенності, Культурно-історичної комісії ВУАН та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України. Редактором цього видання стала Катерина Грушевська, яка тоді виконувала обов'язки секретаря Культурно-історичної комісії та очолювала Кабінет примітивної культури. Певною мірою часопис реалізував ідею не виданого в еміграції «Річника Українського соціологічного інституту» [1, с. 180].

Підзаголовок дуже точно визначав мету, завдання й тематику часопису, а саме: висвітлення основних наукових здобутків Кабінету примітивної культури, предметом дослідження якого була первісна культура та її пережитки в побуті і творчості українського народу; Культурно - історичної комісії, що займалася дослідженням на підставі історичного, історично – літературного і фольклорного матеріалу передісторичних форм соціальних відносин; Комісії історичної пісенності, в центрі уваги якої була народна епіка (багата система пісенних і прозових наративів: думи, історичні пісні, балади, хроніки, легенди, казки, оповідання) [9, с. 219].

На відмінну від більшості видань такого типу, журнал засновувався не для публікації польового етнографічного матеріалу, а для оприлюднення розвідок українських і зарубіжних науковців – етнологів, соціологів, істориків [9, с. 219]. Вже перші числа редагованого К. М.

Грушевською часопису засвідчили його оригінальність і наукову перспективність, привернули увагу фахівців.

Завданням журналу М. С. Грушевський вбачав у детальному, методичному, порівняно – історичному аналізі здобутого матеріалу зі свідомим методичним підходом до живих його фактів у народній масі та по можливості продуктивним їх використанням. Виходячи з цих завдань, вчений визначив три напрями діяльності редколегії і авторського колективу:

- «грунтовне студіювання всього, що робиться в досліді примітивної культури у народів слов'янських, індоєвропейських та всіх прилеглих до України територій.
- Студії інтелектуальної та соціальної культури нижчих культурних народів взагалі як матеріалу для вияснення підоснови цих пережитків.
- Систематичне дослідження українського побуту, особливо в найбільш законсервованих частинах України» [4, с. 219].

На шпальтах «Первісного громадянства» обговорювалися питання, цікаві не лише для фахівців – етнологів, а й для пересічного читача: про реальні підстави виникнення релігії взагалі, зокрема в Україні, про пережитки і релікти первісного мислення в народних віруваннях українського та інших народів, про зміст і символіку української обрядовості тощо.

Гаслом часопису був заклик, якщо щонайкраще відповідав його основній спрямованості: «Пізнаваймо себе, свій народ, його психологію, його минувшину!» [4, с.220] .

Структуру журналу становили два відділи:

I. Розвідки та замітки;

II. Критика й бібліографія.

В першому друкувалися ґрунтовні наукові дослідження, в другому – огляди нових праць, що з'явилися не лише українською чи російською мовами, а й французькою, німецькою, англійською, італійською, чеською та іншими мовами. Видання давало змогу ознайомитися з проблематикою досліджень європейських наукових установ і вчених та матеріалами, опублікованими закордонними етнологічними журналами.

Крім того в кожному числі подавалися протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково – дослідній кафедрі історії України спільно з Культурно – історичною комісією та Комісією історичної пісенності ВУАН. Перше засідання відбулося 21 листопада 1925 р., а наступні – щомісячно « в першу неділю по 15 – м» . Всього було надруковано протоколи 69 засідань (до 9 грудня 1929 р.) [3, с. 104].

Перші випуски «Первісного громадянства» (1926, вип. 1/2,3), підписані для друку неодмінним секретарем ВУАН академіком А. Ю. Кримським, вийшли в Державному видавництві України, а випуск 1/3 за 1927 р. з'явився лише на початку 1928 р. коштом Управління науковими установами України.

Всього за час існування (1926 – 1929) вийшло 8 чисел часопису:

1926 р. – вип. 1/2 та вип. 3;

1927 р. - вип. 1/3;

1928 р. – вип. 1 та вип. 2/3;

1929 р. - вип. 1, 2, 3.

Випуски 1928 р. з'явилися теж із запізненням – 1929 р., ювілейний 1-й (присвячений десятиліттю ВУАН) випуск вийшов вчасно, а останній – 3-й видрукували 1930 р. Дозвіл «випустити в світ» останні числа підписав уже виконуючий обов'язки неодмінного секретаря ВУАН академік О. В. Корчак – Чепурківський [6, с. 63].

Навколо журналу під керівництвом Катерини Грушевської згуртувалися відомі вчені та «енергійний молодняк». Тут публікувалися статті, дослідження, розвідки українських, російських, білоруських дослідників: Т. М. Гавриленка, П. С. Глядківського, М. С. Грушевського, К. М. Грушевської, В. С. Денисенка, М. А. Жуківської, Д. К. Зеленіна, Є. П. Кагарова, К. В. Квітки, Ф. М. Колесси, К. О. Копержинського, В. Г. Кравченка, Б. Л. Луговського, Ф. Я. Савченка, Є. С. Смолинської, П. А. Тутковського, Л. П. Шевченко, О. П. Шлюбського, К. Ф. Штепи та ін. (всього 37 авторів). Протягом 1928 – 1929 рр. на сторінках часопису було видрукувано статті відомого французького вченого Поля Ріве «Вивчення людини» (1928, вип. 1) та «З початків людства – люди з розкопів» (1929, вип. 2), на 1930 р. планувалися публікації відомого російського літературознавця В. Я. Проппа [6, с. 65].

Антропологічні студії в журналі представлені Полем Ріве (D. Paul Rivet) «З початків людських розкопів», де йдеться про антропологічний розвиток людини «вищого, середнього, нижчого плейстоцену». Автор розглядає неандертальців як викопних мавп, характеризує географічне поширення видів, розповідає про морфологічну будову, простежує процес еволюції.

У статті «Чотири українські пісні кінця XVII-го ст.» Михайло Сперанський виступив як архівіст, дослідник архівів і родинного листування Квашніних – Самаріних, яке збереглося в Історичному Музеї Москви. Листування цікаве з погляду збереження ним чотирьох українських пісень XVII ст., дослідження цінне друком текстів пісень.

Етнографічний і правовий напрямки досліджень представив В'ячеслав Камінський, який вивчав сліди родового побуту в Україні. В основу його публікації покладено працю Михайла Дашкевича, який працював селянським адвокатом і був знавцем звичаєво-правових норм селянства. Його досліді друкувалися в «Юридическом Вестнике» (1886–1892), «Приймацтво», «Передшлюбні витрати зазвичаями українців», «Потенціальна діяльність волостей», «Майбутній цивільний кодекс та народні звичаї». Дашкевич натрапив на документ, який фіксує таке явище, як крадіжка курей на весіллі, що важливо і принципово з

юридичного боку, бо це є усталеним звичаєм, ритуалом. Дослідник охарактеризував цей документ з етнологічного боку і вивів категорії: крадіжка як вчинок; крадіжка в контексті обрядодії, тобто розмежував ці поняття з юридичного погляду. Матеріалом для дослідження стали записи В. Кравченка.

У журналі представлено не лише дослідження українських звичаїв, а й інших народів. Зокрема, Євген Кагаров у статті «Про походження португальських та італійських народних звичаїв», пояснює і характеризує звичаї, пов'язані з дзеркалом, качанням по землі, викиданням сміття.

Велику увагу редакція часопису приділяла висвітленню роботи міжнародних конгресів з етнології та народознавства. Тут варто відзначити такі оглядові нариси, як: І. Брик. Міжнародний з'їзд в справі народного мистецтва у Празі (Congres internationaldes arts populaires) (Вип. 2/3. – С. 162–168), Ф. Колесса. Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі 7–10. 10. 1929. Праці літературно – історичної Секції (Вип. 3. – С. 140–145), М. Грушевський. Відродження французької соціологічної школи (Вип. 1/3. – С. 112–117) тощо.

Огляд статей засвідчує широту наукових інтересів, багатоманітність і строкатість друкованих матеріалів, демонструє різноманітність підходів дослідників, різні проблеми науки: антропології, етнографії, історіографії, звичаєвого права, літературознавства [5, с. 40].

М. С. Грушевським зазначає, що сучасна етнологічна розвідка доходить до тієї сфери, "де реконструкція стає можливою тільки за поміччю аналогій життя і творчості нижче культурних народів". Вона має виходити від народів найтісніше пов'язаних історично і географічно та переходячи до більш віддалених (при цьому мають виключатися елементи, які могли з'явитися шляхом літературного запозичення з світового мандрівного репертуару). Цим шляхом розвідка доходить до первісної "примітивної" підоснови, "яка живе в різних переживаннях серед явищ культурнішого життя". Під "примітивним життям" М.С.Грушевський розуміє тип суспільства, який не знає поділу праці, класової диференціації та раціонального мислення. Вивчення народів, які знаходяться на нижчому рівні розвитку культури, необхідно для того, щоб, відштовхуючись від накопиченого світовою етнологією матеріалу "шукати за переживаннями нижче - культурних форм світогляду, творчості і соціальних взаємовідносин в нашій українській життю". Водночас, дослідник застерігає від некоректних порівнянь та спрощених реконструкцій, притаманних класикам еволюціонізму.

Заслуговує уваги праця Ф. Я. Савченка «Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні» (1926, вип. 3), в якій він доводить, що парубоцькі громади задовольняють три головних моменти життя молоді:

- 1) «половий інстинкт парубання,
- 2) удосконалення й підготовлення до воєнних вправ,

3) окрім того, зв'язок (культового характеру) із старими силами природи».

Савченко звертається до програми М. Дикарева «Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечорниці, досвідки й складки)», що була надрукована у 3 – му томі львівських «Матеріялів до українсько – руської етнології» за 1900 р. , а також додає свою «Програму для збирання матеріялів, що вияснюють значіння парубоцьких та дівоцьких громад на Україні» .

Свій дослідницький хист відомий український музикознавець - фольклорист К. В. Квітка проявив у своїх статтях «До вивчення побуту лірників» (1928, вип. 2/3), «Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських мелодій» (1928, вип.1), «З записок до ритміки українських народніх пісень. Амфібрахій» (1929, вип.1), де він опрацював описи, коментарі, характеристики співаків та інструменталістів, дослідив народне виконавство. (Квітка — основоположник наукового напрямку в етнології — етнофонії).

Климент Квітка в своєму дослідженні «Первісні тоноряди» (1926, вип.3), переглядає еволюційно – історичну теорію Сокальського на східно - слов'янському ґрунті.

Серед найвагоміших наукових публікацій – праці К.М.Грушевської. Вона була найпродуктивнішими автором: на сторінках журналу вдруковано 15 її статей, 16 рецензій, 3 програми – питальники. До такої продуктивності наближався хіба що К. О. Копержинський (8 статей, 4 рецензії). Решта авторів подали від 2 до 10 публікацій [8, с.50].

На сторінках «Первісного громадянства» поряд з публікаціями на теми примітивної культури стали з'являтися статті, що свідчили про розвиток важливої теми її досліджень, яка набувала домінантного значення, - український героїчний епос (думи) та його носії: «Думи про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» (1926, вип. 1/2), «До соціології старецтва» (1926, вип. 3), «На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» – причинок до питання про пародії на кобзарські думи)» (1929, вип. 2), «Матеріали до вивчення професійного співацтва» (1929, вип. 1) тощо. Журнал сприяв встановленню зворотного зв'язку зі збирачами народної пісенності й дослідниками – аматорами для залучення їх до підготовки корпусу народних дум.

На увагу заслуговують також рецензії дослідниці на окремі праці закордонних авторів : Е. Гартленда, Е. Гранеля, Е. Коскена, В. Остерлея, М. Гастера, П. Сантіва, Е. Дюргейма, А. Грдлічки, А. Шахзабеля та ін.) та етнологічні часописи («Karphatenland», «The Sociological Review», «Antropos», «Етнографічний вісник», «Етнографія», «Записки етнографічного товариства» та ін. У такий спосіб журнал знайомив українську читацьку аудиторію з широко відомими за кордоном працями та фаховими журналами, репрезентував передовий досвід.

Про відчутне значення роботи К. М. Грушевської як редактора журналу свідчила й популярність видання. «Первісне громадянство» одразу привернуло увагу науковців України з-

поміж її меж. Його читали в Києві, Львові, Полтаві, Харкові, Ніжині, Житомирі, Мелітополі, Гадячі, Чернігові, Миколаєві, Мінську, Тифлісі, Трускавці, Дрогобичі, Москві, Ленінграді. Його чекали в Берліні, Парижі, Відні, Лондоні, Мюнхені, Празі, Варшаві, Кракові, Мадриді, Римі, Софії, Загребі[4., с. 215].

Всього за «Журналом вихідних паперів «Первісного громадянства» лише за 1927 р. можна визначити 144 адреси, за якими розсилалися примірники часопису. Журнал отримували автори публікацій, закордонні академії наук (Берлін, Львів, Париж), університети (Рим, Коломия, Прага), наукові бібліотеки (Берлін, Львів, Париж), наукові краєзнавчі товариства (Миколаїв, Мелітополь), музеї (Ленінград, Константиноград), товариство «Просвіта» (Ужгород), редакції етнографічних часописів (Варшава, Відень, Лондон) та ін.. Систематично з'являлися відгуки про журнал у періодичних виданнях. Зокрема, харківський часопис «Червоний шлях» систематично вмещував ґрунтовні рецензії К. Танан, у яких підкреслювалася новизна й багатоаспектність тематики та перспективність обраного редколегією напрямку діяльності. «Ні на Україні, ні в Росії досі такого наукового етнографічного органу власне не існувало», - наголошував рецензент. «Етнографічний вісник» відзначив вихід першого випуску «Первісного громадянства» позитивною рецензією А. М. Лободи, котрий стверджував, що «щорічник безумовно цікавий і заслуговує на увагу», відзначаючи ретельну роботу молоді.

Часопис сприяв організації збирацької роботи, вивченню зарубіжного досвіду, розгортанню наукових дискусій тощо [4, с. 217]. Виходячи з того, що серйозну збирацьку роботу можуть проводити лише дорослі дослідники, а не школярі (що було на той час поширено), К. Грушевська стимулювала розроблення різних програм для дослідників-аматорів. На засіданнях Кабінету примітивної культури та Комісії історичної пісенності неодноразово обговорювалися ці проблеми. На сторінках «Первісного громадянства» друкувалися програми, складені К. Грушевською: «Обрядовість виїзду в дорогу», «Про голе тіло як магічний засіб», «Про поділ господарства між чоловіком і жінкою». Всього було видрукувано 8 програм, серед яких: «Обряди, пов'язані з родинами, хрестинами, весіллям», та «Програма для збирання матеріалів, що вивчають значення парубоцьких та дівоцьких громад на Україні» (Ф. Я. Савченко), «Звичаї, пов'язані з закладами будівлі» (Л. П. Шевченко), «Шлюбні ритуали на Україні» (запис Ф. К. Вовка подав В. С. Денисенко), «Анкети для дослідження чабанського і рибальського побуту на Великому Лузі» (Т. М. Гавриленко). Планувалася публікація колективної програми «Скотарство – повір'я, хоч і випас, продаж, знахарство» (Т. М. Гавриленко, К. М. Грушевська, В. С. Денисенко, Л. П. Шевченко).

Всією своєю діяльністю редакційна колегія часопису під керівництвом К. М. Грушевської доводила, що в Україні з'явилося серйозне етнографічне видання. М. К. Азадовський справедливо назвав його першим «товстим» етнографічним дослідницьким журналом. «Дуже

цінним виданням» вважав часопис академік Ю. Ф. Карський. А В. Г. Кравченко дав таку оцінку випускам «Первісного громадянства»: «Як не дивно, а я, старий, учусь по них. Самий підбір статтів такий добірний, остільки навчаючий, що я не відважився би поділити їх на якісь такі категорії. Що мають назву «кращі» або «гірші». Навіть рецензії на книжки цілком об'єктивні й такі влучні!» [4, с. 215].

Архівні документи дають підстави стверджувати, що редакційний портфель «Первісного громадянства» міг забезпечити ще кілька випусків. Зокрема, готувалися до друку в першому та другому випусках 1930 р. статті М. Н. Петровського «З історії чарівництва в старій Україні», В. М. Проппа «Походження казкового мотиву про закопування кісток і дерево, що виростає з них: спроба соціологічної аналізи», Є.С. Смолинської «Село Глібівка в комплексному обслідуванні», Ф. М. Колесси «Передхристиянські вірування про посмертне життя на Україні», Л. П. Шевченко «Вплив класової диференціації цехових організацій на парубоцькі громади на Україні», К. М. Грушевської «З примітивної економіки», «До питання про історизм в українських народних думках», Т. М. Гавриленка «До соціології казки» та ін. У першому випуску планувалося подати повідомленн Є. Г. Кагарова про вставку з історії релігії, Ф. М. Колесси про Другий конгрес у справі вивчення народного мистецтва в Антверпені, в другому – звіт про Т.М. Гавриленка про екскурсію на Дніпрельстан. Мали друкуватися некрологи, огляди, рецензії К. М. Грушевської, Є.Г. Кагарова, П.С. Глядківського, В. М. Сильчака [6, с. 62].

Останні випуски, що побачили світ на початку 1930 р., датовані 1929 р. І хоч у редакційній передмові до першого випуску 1929 р. наголошувалося, що лише зі створенням такого часопису як «Первісне громадянство», дослідження первісної культури та народної творчості в Україні «зложилися в систематичну роботу і знайшли собі постійний орган», плани залишилися нездійсненими. Надія на продовження все - таки ще жевріла. Два останні випуски 1929 р. містили нову рубрику «До питань систематики й термінології в народознавстві», започатковуючи новий напрям діяльності часопису. Цікавими з точки зору етнологічного термінознавства були публікації Поля Ріве «Вивчення людини (антропологія)», К. О. Копержинського «Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор» та К. М. Грушевської «До взаємин між загальним і спеціальним народознавством». Вони стали першими і останніми публікаціями рубрики.

Отже, заслуга часопису полягає передусім у тому, що на початку ХХ століття увагу було зосереджено на необхідності розвитку вітчизняної етнології, по - перше, у зв'язку зі світовою наукою, а по - друге, у безпосередньому зв'язку із соціальними й гуманітарними галузями.

Часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні)» –

наукове та культурне явище українського суспільства першої третини ХХ століття, що могло б дати поштовх до європеїзації вітчизняної фольклористики та етнології.

Джерела:

1. Головаха – Хікс І. На межі соціології і фольклористики: Роль “Первісного громадянства” Катерини Грушевської в розвитку соціогуманітарної науки в Україні/ І. Головаха – Хікс// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2011. -№ 4. – С. 177 – 186.
2. Красніцька Н. В. Внесок М. С. Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20 – років ХХ століття/ Н. В. Красніцька// Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2011.- Вип. 36. - С.102 – 108.
3. Красніцька Н. В. Теоретико – методологічна дискусія в українській етнологічній періодиці другої половини 20 – х рр. ХХст./ Н. В. Красніцька// Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2012. - Вип. 61 (№ 6) . - С .167-171.
4. Матяш І.Б. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст./ І.Б. Матяш // Рукописна та книжкова спадщина України. - 1996. - Вип. 3. – С. 213 – 220.
5. Парахіна М.Б. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20–х – на початку 30–х років ХХ ст./ М. Б.Парахіна // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 32 – 41.
6. Парахіна М. Б. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років ХХ століття / М. Б. Парахіна// Етнічна історія народів Європи. – К.: УНІСЕРВ, 2002.- Вип.13. - С. 62 – 66.
7. Парахіна М.Б. Роль видавничої і науково–інформаційної діяльності Всеукраїнської Академії наук у розвитку етнології в 20–30 роки ХХ ст./ М. Б. Парахіна // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 5. – С. 40 – 49.
8. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.) / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. - № 2. –С. 48 – 57.
9. Церковняк – Городецька О. «Первісне громадянство...» – український науковий часопис європейського рівня / О. Церковняк – Городецька // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 2. - С. 249 - 250.
10. Шостак І. В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної думки/ І. В. Шостак // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острогоз, 2007. – С. 200 – 220.

**А. О. Кленін,
науковий керівник – д.і.н., проф. С.Г.Водотика**

ХЕРСОНСЬКИЙ ІСТОРИК ДАВИДОВ: ВІХИ ЖИТТЄВОГО І ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

В даній статті розглянуто творчу біографію історика, краєзнавця М. Й. Давидова. Простежується вплив радянської ідеології на постать вченого та його наукові праці. Аналізується творча спадщина науковця та її значущість для сьогодення.

Ключові слова: історія; біографія; Михайло Йосипович Давидов; Олександр Дмитрович Цюрупа.

В умовах розвитку історичної науки в Україні зростає роль краєзнавчої науки як фактору формування національної свідомості. Сучасні українські історики прагнуть до нового розуміння історії України, переосмислення сутності українського історичного процесу через призму краєзнавчої діяльності. Це спонукає вітчизняних дослідників до вивчення наукового доробку українських науковців, що зробили внесок в українську історичну науку. Таким чином перед

сучасною українською наукою стоїть завдання всебічного дослідження, творчого осмислення і сприйняття творчого доробку українських дослідників.

Давидов Михайло Йосипович – доктор історичних наук, професор. Автор понад 300 статей. Наукові дослідження стосуються питань продовольчої політики радянської влади в 1917-1920 роках. Будучи членом редакційної комісії, брав участь у підготовці тому “Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область” 1972.

Приймав активну участь в громадському житті – був членом партійного комітету сільськогосподарського інституту, позаштатним лектором Обкому КП України, виступав з лекціями і доповідями перед населенням м. Херсона і області. Став першим в херсонській області доктором історичних наук, професором. Під його науковим та методичним керівництвом ряд співробітників сільськогосподарського інституту захистили дисертації з історичних дисциплін. Налагодились стійкі зв'язки з провідними науковими центрами Москви, Києва, Одеси, Волгограду. Величезний особистий внесок зробив Давидов М. Й. в створення музеїв історії інституту та меморіального музею О. Д. Цюрупи. Блискучий ерудит, великий знавець літератури та мистецтва, високоінтелектуальна людина, професор Давидов зробив великий вплив на тих хто працював поруч із ним.

В сучасній українській історіографії не існує узагальнюючого дослідження творчості М. Давидова як історика. Хоча постать вченого і його історичні погляди викликають великий інтерес серед науковців.

Постать М. Давидова як історика висвітлена у довіднику краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). І. Сінкевич коротко простежила основні етапи творчого шляху вченого “Автор понад 300 статей. Наукові дослідження стосуються питань продовольчої політики радянської держави в 1917-1920 роках та нової економічної політики ” [15, с. 57]. Дослідження І. Сінкевич, щодо поглядів М. Давидова обмежено лише невеликою заміткою і не є повним, але може надати інформацію про історика та його науковий інтерес і може становити основу для подальшої розробки даної проблематики.

Визнаний Херсонський історик Давидов Михайло (Соломон) Йосипович народився 19 жовтня 1917 року в місті Мелітополь Запорізької області в родині робітника. В 1918 році під час громадянської війни загинув батько. На руках в матері залишилось троє дітей, родині доводилось тяжко жити, і матір працювала на різних роботах, щоб хоч якось прогодувати родину “ На руках матери осталося троє малолетних дітей, приходилося очень трудно ”[4. с. 2].

Після закінчення школи в 1932 році родина переїжджає в місто Херсон, де Михайло Йосипович вступає вчитися на слюсаря, вчиться і працює одночасно на швейній фабриці, щоб якось допомогти матері утримувати родину. В 1935 році М. Давидов вступає в Одеський державний університет на історичний факультет, який успішно закінчив. Будучи студентом,

читає публічні лекції. Під час навчання в університеті, в Михайла Йосиповича почав формуватися світогляд майбутнього вченого, його історичний досвід формувався під впливом викладачів університету, товаришів студентського гуртка. Незважаючи на те, що в університеті панувала атмосфера Ленінського комунізму, талановиті студенти мали підґрунтя для того, щоб сформувані свій науковий світогляд і створити власний погляд на минуле. Прагнення бути корисним своїй Батьківщині остаточно визначило основну мету життя Михайла Йосиповича Давидова. Після закінчення університету в 1941 році вступає в ряди комуністичної партії і після того був направлений на курси в військово-політичну академію біля Москви, а потім на фронт. В битві за Москву тяжко був поранений в праву руку. Лікувався в госпіталі в місті Новосибірськ, де пробув 10 місяців, після чого був знятий з військового обліку і призначено третю групу інвалідності.

Після лікування в госпіталі Михайло Йосипович разом з родиною переїхав в Казахстан в Джанібұлський район Алма-Атинської області, де працював вчителем у школі і викладав військову справу. Коли він викладав у школі в нього остаточно закладаються наукові зацікавлення, на які беззаперечно впливає членство в комуністичній партії, його починає цікавити історія комуністичної партії, вивчає ідеологію партії, читає роботи В. І. Леніна та вивчає загальні політико-правові засади функціонування радянської держави “Изучение истории КПСС является основой коммунистического воспитания” [4, с. 3]. З поміж багатьох зацікавлень М. Давидова визріває велика зацікавленість краєзнавчою історією, крім того це зацікавлення в нього з'явилося ще в студентські роки і він намагався залучити до цієї справи й товаришів по університету. Потім М. Й. Давидова приймають працювати в Райком партії завідувачим військовим відділом. З 1943 року М. Давидов працює замісником завідуючого військовим відділом Алма-Атинським комітетом партії. В Казахстані М. Давидов пробув до того часу поки Херсон не був звільнений від німецько-фашистських загарбників.

В жовтні 1944 року М. Давидов разом з родиною повертається в рідне місто Херсон. Повернувшись на Батьківщину Михайло Йосипович йде працювати в редакцію “Наддніпрянська правда” і викладає в фінансовому технікумі історію. Після повернення до рідного краю вчений плідно починає працювати в напрямі історичного краєзнавства. На початку своєї діяльності Михайло Йосипович писав статті в місцеву пресу як з історії [10, 11, 13] так і громадсько-політичних тем [12] та культурного життя міста [1, с. 20, 73]. Він у своїх працях вмів висвітлював проблеми різних аспектів життя міста та надавав поради щодо їх вирішення.

В 1945 році пішов працювати на посаду викладача історії, а потім став завідувачим кафедрою всесвітньої історії в Херсонському педінституті. З 1947 року М. Й. Давидов працює секретарем партійної організації педагогічного інститута ім. Н. К. Крупської. На посаді

викладача Михайло Йосипович проводив активну педагогічну діяльність, писав праці присвяченні вихованню підростаючого покоління та нестачі книжок в школах та інститутах. У праці “Почему нет учебников по всеобщей истории” М. Давидов разом з колегою А. Бізером охарактеризували проблему постачання радянською владою підручників у вищі навчальні заклади : “По истории средних веков и новой истории до сих пор дело обстоит очень плохо. Студентам и преподавателям почти всегда приходится пользоваться устаревшими учебниками” [1, с. 51].

В 1950 році у зв'язку з ліквідацією історичного факультету в Херсонському педагогічному інституті ім. Н. К. Крупської Михайло Йосипович Давидов був переведений на кафедру Марксизму в Херсонський сільськогосподарський інститут, де він плідно працював в напрямку педагогічної та наукової діяльності. З цього часу вчений починає тісно співпрацювати з відомими науковими виданнями в яких друкує власні роботи, він починає працювати над кандидатською дисертацією, починає роботу над книгою про О. Д. Цюрупу, над якою він працював довгий час з 1958 року, яка написана на великому фактичному та архівному матеріалі, спогадів сина та сестри О. Д. Цюрупи.

В 1955 році М. Давидов захищає кандидатську дисертацію при Київському державному університеті й отримує наукову ступінь кандидата історичних наук. В цей період його завжди підтримують матір, дружина, та друзі. Він отримує безліч поздоровлень, листівок: “ Умница, молодец! Еще раз поздравляем тебя с успешной защитой ” [3, с. 54].

В 1960 році він отримує наукове звання доцент. В 1961 році Михайло Йосипович закінчує роботу над книгою “Олександр Дмитрович Цюрупа”, яка була видана трьома мовами. “Этот очерк рассказывает о жизни и деятельности видного деятеля коммунистической партии и советского государства – Александре Дмитриевиче Цюрупе” [1, с. 52]. Вихід книги був очікуваною та радісною новиною для багатьох друзів, колег та істориків радянського союзу: “От души поздравляю Вас с завершением многолетнего труда – с выходом книги ” [1, с. 64]. Та й для самого Михайла Йосиповича це був важливий етап, оскільки це була перша вагома праця в його науковій діяльності. В 1971 році Михайло Йосипович видав свою книгу “Борьба за хлеб ” тиражем 7500 екземплярів. В якій охарактеризував загальну характеристику продовольчої політики комуністичної партії. Це надало змогу вченому захистити докторську дисертацію: “Очень рада, что Ваша книга вышла в свет. На мой взгляд это все решает, ибо суть дела как мне всегда казалось, в том чтобы получить возможность защищать докторскую диссертацию. После выхода книги вы эту возможность получаете. ” [3, с. 29] .

Беручи участь у підготовці тому “Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область” Михайло Йосипович написав статтю присвячену Херсону та Херсонській області, в

якій окреслив коротку історію міста Херсон та Херсонської області, а вже інші члени редколегії дослідили історію інших міст і селищ Херсонської області.

В 1974 році в Москві при академії наук СРСР Михайло Йосипович Давидов захищає докторську дисертацію, де йому було присвоєне звання доктора наук. А в 1975 році йому було присвоєне звання професора. Тоді ж він став завідуючим кафедрою історії КПСС і філософії Херсонського сільськогосподарського інституту також став почесним членом спілки журналістів СРСР.

Дисертація охоплює один з важливих періодів боротьби Комуністичної партії за покращення продовольчої політики держави, забезпечуючи робітничий клас і армію хлібом і продовольчими товарами. Тема роботи вибрана досить актуально і може бути використана при вивченні історії радянської держави в період Громадянської війни.

Автор поставив за мету вперше розглянути радянську продовольчу політику, як єдину політику хлібної монополії, що проводилася протягом всього періоду революції і війни. Михайло Давидов так відмітив про свою роботу “Рассмотрен сам механизм разверстки, борьба связанная с осуществлением продовольственной политики в 1918-1920 годах” [6, с.5].

Негативною рисою цієї праці є лише те що М. Давидов повністю підкорявся марксизму і при цьому втрачав власні об'єктивні позиції.

Щодо ідеологічної, концептуальної сторони творчості М. Давидова, то він зазнав великого впливу радянської ідеології, що повністю контролювала історичну науку.

Варто зазначити, що Михайло Давидов писав свою працю в час коли в історичній науці панували односторонні тенденційні підходи, які виключали будь-яку критику радянської продовольчої політики, роль органів влади в її здійсненні фальсифікувалася. Звинувачувати у цьому істориків важко: суспільні науки були тією галуззю знань, за якими режим стежив найбільше пильно. Будь-які спроби переглянути усталені стереотипи припинялися негайно і незалежно від часу.

Після захисту докторської дисертації в Михайла Йосиповича погіршився стан здоров'я, що беззаперечно позначилося і на наукову сферу вченого. Михайло Йосипович практично недрукується в періодичній пресі та не пише наукових праць. Він повністю присвятив себе викладацькій діяльності.

Важливе значення для повного вивчення особистості відіграє психологічний портрет особистості, тому що характер вченого безпосередньо впливав на його наукову творчість та інтелектуальну біографію. Дослідити цей аспект життя вченого ми можемо на підставі лише спогадів знайомих, друзів, колеґ, які співпрацювали з вченим.

Більшість із тих хто особисто знав Михайла Давидова, говорять, що він був красивим чоловіком, охайним не високого зросту та мав курчаве волосся, був легкий у спілкуванні, з

легкістю знаходив підхід до кожного – це стосується як колеґ так і студентів. Відзначався він толерантністю, лагідністю та врівноваженістю характеру. Але варто відзначити, що лагідність не означає слабохарактерність, а навпаки він міг гостро відстоювати власну позицію.

Михайло Давидов мав багато друзів як в Херсоні так і в інших містах радянського союзу, з якими він багато листувався так і бувавши у відрядженнях не пропускав нагоди особисто побачитися і поговорити про життя. Це пояснюється тим, що Михайло Йосипович був відкритий і щирий у стосунках із друзями [2,3].

Ще однією гарною рисою вченого було те що він був чудовим викладачем та лектором. До кожного студента він знаходив індивідуальний підхід, розкриваючи таланти та професійні нахили молоді, що вчилася. Був такий випадок, коли абітурієнт поговоривши з Михайлом Йосиповичем вступив на історичний факультет хоча до цього хотів стати агрономом. Сучасники високо цінили його лекторський талант і не пропускали можливості зайвий раз послухати Михайла Йосиповича.

Помер Михайло Йосипович 22 грудня 1982 року і похований на міському кладовищі міста Херсона. Херсонщина втратила талановитого, компетентного, досвідченого історика, краєзнавця, викладача, що присвятив науковій діяльності все своє життя.

Михайло Йосипович Давидов став визнаним істориком не тільки у нас на Херсонщині, а й в межах України і всього радянського союзу. Історичні дослідження М. Й. Давидова мають високий науковий рівень, його праці відзначаються чітким формулюванням проблеми, та аргументованістю власної позиції, та містить багато цінної інформації для історичної науки.

Джерела:

1. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр. 110. Вирізки з газет зі статтями М. Й. Давидова, арк. 2, 12, 20, 33, 51-54, 61, 64, 73,78.
2. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр. 142. Листування М. Й. Давидова до сина, сестри О. Д. Цюрупи про його діяльність, арк. 2, 5, 7, 9,12, 15.
3. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр. 143. Листівки, поздоровлення і листування М. Й. Давидова з колеґами, друзями, арк. 1, 2, 5, 26, 29, 31, 54.
4. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр. 144. Автобіографія М. Й. Давидова, арк. 1-5.
5. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр. 145. Документи (стенограма, витяг з протоколу, договори, протокол засідання ради) про захист кандидатської дисертації у Київському державному університеті, арк. 8,13, 11, 19, 35.
6. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр.146. Документи (стенограма, відгуки, рецензії тексти виступів) про захист М. Й. Давидова докторської дисертації, арк. 5-8, 62-67.
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р.3668, оп.1, спр.147. Листи поздоровчі листівки, телеграми з привітаннями у зв'язку з захистом дисертації, арк. 6, 14, 19.
8. Давидов М. Й. Вшанування пам'яті О.Д.Цюрупи. // Український історичний журнал. — № 1,1961. — С. 159—160.
9. Давидов М. Й. Олександр Дмитрович Цюрупа/ ДАВИДОВ - К. : Політвидав, 1960. - 118 с.
10. Давидов М. Й. Люди чистого полум'я. // Наддніпрянська правда. — № 224 —1964. — С. 7-8.
11. Давидов М. Й. Через століття. До перебування В. Г. Белінського в Херсоні. // Наддніпрянська правда. — № 198 —1946. — С. 5-6.15

12. Давидов М. Й. Педагогический институт и школы. // Правда Украины. — № 75 —1950. — С. 3-4.
13. Давидов М. Й. Фрідріх Енгельс. До 125-річчя з дня народження. // Наддніпряньська правда. — № 240 —1945. — С. 7.
14. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”.— К.— 1991.— С.57
15. Сінкевич І. Ю. Давидов Михайло (Соломон) Йосипович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців. — К.-Кам’янець-Подільський, 2003. — Т. 1. — С. 57.

**А.С.Климентенко,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко**

УДК: 94. 477. 373 [1943/1945]

СТАН СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЩИНИ В 1943-1945 роках

Дослідження спрямоване на реконструкцію процесу відновлення та розвитку системи шкільної освіти в 1943-1945 роках на базі джерел з Державного архіву Херсонської області. Висвітлено роботу шкіл Херсонської області в перші роки після окупації. Прослідковано процес відбудови шкіл, залучення дітей до навчання, створення необхідних умов для проведення нормальної роботи в школах по всій області.

Ключові слова: система шкільної освіти; технічно-матеріальна база шкільної мережі; кадрове забезпечення; ідейно-політичний рівень; адаптація дітей.

Питання розвитку шкільної освіти на Херсонщині в післявоєнний час є недостатньо освітленим. Останнім дослідженням з цієї теми є видання «Історія міст та сіл УРСР. Херсонської області» [4]. З того часу наукових досліджень з цієї теми не проводилось, саме тому в нашому розпорядженні не було наукової літератури. Зустрічаються лише замітки в сучасних газетах регіону про той період: Створені узагальнюючі праці з історії освіти і школи в Україні, де ми можемо почерпнути знання про загальноукраїнські тенденції розвитку цієї сфери.

В Державному архіві Херсонської області знаходяться дані про розвиток освіти післявоєнного періоду на Херсонщині, що і було покладено в основу нашого дослідження. Було розглянуто фонд Р-2239 «Відділ народної освіти виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів». Джерельну базу нашого дослідження склали звіти Каховського Районного Відділу Народної Освіти (РВНО) за 1943-1944 навчальний рік та лист учительства Херсонської області М.С.Хрущову.

Завданням нашого дослідження є реконструювати процес відновлення та розвитку системи шкільної освіти в 1943-1945 роках.

Херсонська область УРСР була створена в 1944 році. Лівобережжя Херсонщини було зайнято радянськими військами в кінці 1943 року. Як тільки з того чи іншого району відходили окупанти, освітяни, учні і вся громадськість розпочинали роботу по відновленню шкіл. Так, Цюрупинський район було відвойовано 4 листопада 1943 року, а вже 10 листопада почав працювати районний відділ освіти. В листопаді було знято окупаційний режим і в Каховському районі, де також розпочалося відновлення шкільної мережі. У Скадовському районі цей

навчальний рік тривав з 15 листопада 1943 по 22 червня 1944. В решті районів школи почали працювати у лютому-березні. Таким чином, школи лівобережних районів змогли почати навчання ще в 1943 або на початку 1944 року.

Наслідком бойових дій 1943-1944 років стала руйнація технічно-матеріальної бази шкільної мережі, відновлення якої стало одним з головних завдань перед керівниками області.

Освіті була завдана велика втрата, яку відчули на собі школи, читальні, бібліотеки. З'явився ряд проблем, які необхідно було вирішити якнайскоріше. По-перше, не вистачало шкільних приміщень, які були або зруйновані, або занедбані, бо свого часу використовувалися не за призначенням. По-друге, багато учнів не мали змоги відвідувати школу через нестачу одягу та взуття, велика частина дорослих учнів відчували на собі відповідальність за свої сім'ї і намагались допомогти їм, працюючи замість навчання. По-третє, школи не могли забезпечити учнів підручниками та письмовим приладдям. Навіть офіційні документи РВНО писалися, в кращому випадку, на шкільних зошитах, а то й на німецькому обгорточному папері з написами, звороті географічних карт.

Наступний 1944-1945 навчальний рік також був важким. У цьому після окупаційному навчальному році на території нашої області працювало 607 українських, 36 російських, 9 узбецьких, 2 туркменські, 22 російсько-українські, одна україно-узбецька і одна російсько-вірменська школи[1, Арк. 14].

Суттєвих відмінностей по окремим районам не було, тому ми вважаємо за можливе розглянути становище народної освіти після війни на прикладі одного з районів Херсонської області – Каховського, який було звільнено в листопаді 1943 року. З цього часу навчально-виховна робота в школах проходила в складних умовах і великих труднощах.

Вже на 10 липня 1944 року по району діяло 54 школи з 59, що працювали в 1941 році. Попри відновлення більшості шкіл району, кількість учнів в них разюче скоротилася. На 1941 рік їх налічувалось 10000, а в 1944 році в школах Каховського району здобувало освіту лише 3598 учнів. З них 207 учнів займалося в трьох узбецьких школах. Залишалася ще одна проблема – 1204 дітей не були охоплені школою. Це складало $\frac{1}{4}$ від загальної кількості дітей, що за своїм віком підлягали навчанню в школі. Основною причиною не охоплення учнів навчанням було те, що окремі директори, завучі, голови сільських рад не проявляли необхідної настирності в справі виконання закону про загальне обов'язкове навчання, не відносилися з належною серйозністю до виконання інструкції «Про організацію обліку дітей та підлітків від 7 до 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання», не забезпечували матеріальної бази для здійснення загального обов'язкового навчання. В той же час в цілому по району були здійснені заходи, що мали розширити чисельність учнів. А саме: було проведено перепис дітей шкільного віку, популяризувався закон про загальне обов'язкове навчання, були

дані вказівки чоботарям щодо ремонту взуття учнів в першу чергу, але їх виявилось недостатньо для стовідсоткового результату[2, Арк. 4-5].

Головним завданням, що постало після війни у сфері освіти було відбудувати і ремонтувати зруйновані шкільні приміщення. У Каховському районі у ході бойових дій та окупації було зруйновано 32 шкільні будинки. Для забезпечення можливості виконувати навчальну програму у цих приміщеннях проводили ремонт або пристосовували інші споруди для проведення в них шкільних занять. В зимовий період ситуація з перебоями в навчанні погіршилася, адже паливом каховські школи забезпечувалися лише на 60%. Школи потребували поповнення шкільного устаткування, адже були знищені навчальні кабінети, бібліотеки та все, що в них зберігалось, тому гостро постала проблема забезпеченості шкіл підручниками та навчальними матеріалами. В цей час незадовільно проводилося фінансування шкіл, що виключало можливість придбання меблів та устаткування, якого не вистачало.

Гостро постало питання харчування учнів, при школах почали створюватися їдальні та буфети. Для забезпечення їх продуктами учні працювали на пришкільних ділянках, які існували при 45 школах. Загальна площа ділянок складала 106, 32 гектара, що засівалася необхідними культурами: ячменем, соняшником, картоплею, кукурудзою, просом, пшеницею, житом та городиною[2, арк.7].

Забезпечення шкіл кадрами було незадовільним. На період 1944-1945 рр. в школах Каховського району працювало 189 вчителів, з яких 29 – з вищою освітою, 30 – з незакінченою вищою, 122 – середньою. В трьох узбецьких школах працювало лише 5 вчителів. З вчителями проводилася робота, підвищувався їх професійний рівень. Основною метою було підвищення ідейно-політичного рівня робітників освіти. Саме для цього керівництвом району вимагалось вивчення роботи тов. Й.В.Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну СРСР»[2, арк.8].

У зв'язку з тим, що навчальний рік був неповним, в деяких школах не були виконані повністю навчальні плани та програми. На це також вплинули відсутність деяких вчителів, гостра потреба в підручниках і шкільному приладді. Для усунення цієї проблеми в розклад доставлялися додаткові уроки, до яких вчителі готувалися ще ретельніше. Всі невиконані години були включені в навчальні програми наступного навчального року.

Основними завданнями працівників освіти було підняти рівень грамотності учнів, навчити їх виразно читати, грамотно висловлювати свої думки, уміти розв'язувати арифметичні задачі з письмовим та усним поясненням, підняти культуру усної лічби. Для цього організовувалися повторення попереднього матеріалу в процесі вивчення нового, вирівнювання знання учнів. Та головним завданням школи залишалось виховання патріотизму, любові до Батьківщини і ненависті до німецьких загарбників.

Про виконання цих завдань ми можемо дізнатись в листі вчительства Херсонщини тов.М.С.Хрущову, Першому секретареві ЦК КП УРСР, що був створений в 1946 році на осінній конференції вчителів Херсонської області. Отже, в перші повоєнні роки, незважаючи на зумовлені війною труднощі, вчительство здобуло певні перемоги: зросла грамотність учнів, більш змістовно і логічно учні передавали свої думки усно та на письмі, покращав їх почерк, зміцніли знання з математики і інших предметів. Втім яскраво відмічаються і основні недоліки роботи школи: висока кількість другорічників, формальне викладання навчального матеріалу, невміння учнів прикладати теоретичні знання в щоденному суспільному житті. Проблемною стала адаптація дітей, що зростали в умовах окупації до нових радянських реалій[3, арк.69].

Для прискорення цих адаптаційних процесів та більш вдалої навчально-виховної роботи використовувалися різні її форми: уроки, бесіди в школі, виховна робота керівників, робота учнів на полях. З цією ж метою в школах працювали гуртки: драматичні, музичні, балетні, математичні, літературні, історичні, виробничі. Всього їх діяло 97. В школах організовували вечори самодіяльності, поводили революційні свята та дати, випускали стінгазети, в яких висвітлювали досягнення і недоліки шкіл. Серед всіх шкіл району організовано 7 військових кабінетів, в яких є військово-учбові гвинтівки, зразки гранат та література по вивченню військової справи. Серед всіх шкіл вже організовано 15 фізкультурних майданчиків. Були створені і працювали гуртки по санітарній справі, але за браком часу програму виконали на 25-30%[2, арк.13].

Для контролю за роботою шкіл з боку РВНО проводилися райконференції та наради директорів, на яких обговорювалися актуальні питання методики викладання різних дисциплін. Для контролю протягом року інспектори РВНО відвідували школи і проводили повне їх обстеження[2, арк.14].

Ми можемо констатувати, що шкільна мережа на Херсонщині почала відновлюватися відразу після відступу окупантів з цих територій. Умови для нормальної роботи були тяжкими, але більшості шкіл вдалося організувати свою роботу за тогочасними вимогами. Була проведена велика робота по відновленню системи освіти, але й після перших двох років мирного часу на цих територіях проблеми в школах залишались тими ж. Нагальними залишались питання ремонту та відбудови шкільних приміщень, забезпеченості шкіл висококваліфікованими кадрами та відсутність повного комплексу потрібного школам устаткування та приладдя.

Джерела:

1. Державний архів Херсонської області, ф. 2239 Відділ народної освіти виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів, оп.1, спр.25. Статистичні звіти облвно, початкових, семилітніх і середніх шкіл м. Херсона, Бериславського, Білозерського, Великоолександрівського районів про кількість шкіл, класів і учнів в них, підсумки навчально-виховної роботи за 1944/45 навчальний рік – 200 арк.

2. Там же, спр.10. звіти районних відділів народної освіти про навчально-виховну роботу в школах за 1944 навчальний рік – 208 арк.
3. Там же, спр.134 Документи про роботу шкіл та районних відділів народної освіти – 137 арк.
4. История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. – К.: Институт истории Академии наук УССР, 1983. – 667 с.

А.В.Кучів,
науковий керівник – к.і.н., доц. **А.А.Кучеренко**

УДК: 94

ОСОБЛИВІСТЬ ОСТАННЬОЇ ДЕПОРТАЦІЇ 1951 р. В СИСТЕМІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ АКЦІЙ 1944-1951 рр. НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті розглянуто специфіку переселенської акції 1951 р., її згубний вплив на культуру, психологічний та соціально-побутовий стан західноукраїнського населення.

Ключові слова: трансфер населення, депортація, субетнос, самотність культури горян, національне питання, економічне тяжіння, компартійно-кадебістський режим.

Після Другої світової війни популярним вирішенням проблеми національних меншин в європейській політиці стали так звані «трансфери населення» (обміни).

Таке «незручне питання», як переселення людей у післяокупаційний період з території західних областей України до південно-східних областей УРСР довгий час замовчувалося.

Через свідоме приховування теми у радянські часи більшість жителів Півдня майже нічого не знають про дану подію.

Державна незалежність України, як наслідок, – національно-культурне відродження, виявили низку “білих плям” у соціалістичному періоді історії українського народу. Одним із прикладів був процес розселення українських етнографічних груп у період встановлення українсько-польського кордону в 40-х роках ХХ ст.

Водночас положення і результати наукових розвідок не дають відповіді на багато питань історії тої так званої “добровільної евакуації” українців і поляків, майже стороною обходять питання про способи і методи переселення сотень тисяч людей, так само їхньої соціальної адаптації в нових умовах проживання. Все це залишає проблему нашого дослідження актуальною, диктує необхідність вивчення теми на основі пошуку історичних джерел, їх об’єктивного наукового аналізу і узагальнення.

Метою дослідження є об’єктивне висвітлення основних особливостей та специфіки депортації 1951 р., виявити згубний її вплив на культуру горян, показати ставлення до депортації самих «переселенців».

Дане питання певною мірою висвітлене у сучасній історіографії, опубліковано цілий ряд досліджень істориків. Серед них праці І.Біласа, М.Бугая, Є.Пастернака, Р. Дрозда, С. Макаруча. На особливу увагу заслуговує 3-томний збірник — Депортації. Західні землі

України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади, виданий у Львові у другій половині 90-х років

Уявлення про останню депортацію, котра відбулася через 6 років по закінченні війни, не буде повним без інформації про всі попередні ланки депортаційного ланцюга, яким «витягували» з рідної землі не просто сільські громади, а цілі субетноси.

Масові переселення українців з Польщі провадилися в чотири етапи: 1944-1946 рр. – «обмін населенням», 1947 р. – акція «Вісла», 1948 р. – демаркація державного кордону між СРСР і РП, 1951 р. – обмін ділянками державних територій.

Переселення 1948 та 1951 років з переданих Польщі в рамках демаркації кордонів та «обміну ділянками державних територій» населених пунктів провадилися радянською адміністрацією за участю органів державної безпеки вже без будь-яких натяків на добровільність. Оскільки підрозділи УПА на західноукраїнських територіях були на той час вже практично ліквідовані, а значна частина населення репресована як «антирадянські» та «класово ворожі елементи», депортовані не вчиняли значного опору. Тому примусовість у цьому разі не означала масових ексцесів насильства.

Насильницьке виселення 1951 р. мешканців Нижньоустріцького й окремих сіл Хирівського та Стрільківського районів колишньої Дрогобицької області, депортацію мешканців українських Бескидів у південно-східні регіони України слід розглядати як останню ланку в депортаційному ланцюгу більшовицької влади, результат остаточного поділу територій України і суміжних держав, що проводився з ініціативи сталінського тоталітарного режиму і негативно позначився на соціальній, демографічній ситуації краю, збереженні самобутньої культури горян [5, с. 20].

Проведенню депортації передував договір, укладений 15 лютого 1951 р. між радянським Союзом і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій. Згідно зі статтею 1 Договору СРСР уступав у порядку взаємного обміну Польській Республіці вищеназвану ділянку державної території Дрогобицької області загальною площею 480 кв. км; стаття 2 санкціонувала перехід до СРСР такої ж за обсягом території Люблінського воєводства Польщі [1, с. 318].

Окремим додатками до ст. 1 і 2 Договору уточнювалася лінія державного кордону між договірними сторонами: її початковим пунктом на ділянці, що відходила від СРСР до Польщі, визнавалася ріка Сян (із вказівкою конкретних населених пунктів), а внаслідок передачі вказаних територій Польською Республікою Радянському Союзові лінія кордону мала пролягти у північно-східному напрямі, залишивши на боці СРСР залізницю Рава-Руська-Кристинопіль (нині Червоноград) з відзначеними прилеглими до неї населеними пунктами [1, с. 319].

Депортація частини галицьких горян 1951 р. (її ще називають Акцією-51) була ретельно продуманою акцією, у якій простежуються чітко окреслені цілі й наміри її виконавців. В офіційному повідомленні про причини переселення йшлося: «Уряд Польської Республіки звернувся недавно до Уряду СРСР з проханням обміняти невелику прикордонну ділянку території Польщі на рівну прикордонну ділянку території СРСР внаслідок економічного тяжіння цих ділянок до суміжних районів СРСР і Польщі. Уряд СРСР поголився з пропозицією Уряду Польської Республіки».[4]. Для «вождя усіх часів і народів» Сталіна і його прибічників це було чудовою нагодою для демонстрації своєї щедрості до західного сусіда України, засобом зближення з новоутвореною Польщею – партнером з будівництва соціалізму. Їй передавалися нафтогазові промисли з численними діючими свердловинами. Тодішній віце-голова Ради Міністрів Польської Республіки А. Завадський у своїй промові, проголошеній 25 травня 1951 р. з приводу ратифікації договору від 15 лютого 1951 р., відверто заявив, що «договір є новим актом братньої допомоги» соціалістичній Польщі з боку СРСР. Договір трактувався оратором як результат «взаємовідносин нового типу», які «впливають з вічного союзу і дружби, що пов'язують Польщу і Радянський Союз»[3, с. 105]. СРСР взамін на запаси нафти й природного газу отримав не розроблені пласти кам'яного вугілля (Кристинопіль-Сокаль), які згодом стали важливим складником Львівсько-Волинського вугільного басейну. В результаті продукція молодих вугільних копалень, як і карпатські ліси чи яворівська сірка, безперервним потоком попливли до спільної скарбниці єдиного господаря.

Крім цього, перед «протектором» України стояли вагоміші завдання. Як згодом з'ясувалося, радянські правителі й на гадці не мали переміщення прикарпатців на передбачені договором терени тодішньої Люблінщини; переселенцям судилося залюднити рідкозаселені степи України. З освоєнням багатих чорноземів Сталінської (нині Донецької), Херсонської, Миколаївської, Одеської областей паралельно мало «розв'язатися» й національне питання. І вирішилося воно, як відомо, по-радянському, що в нашій уяві асоціюється з денационалізацією, насильницькою русифікацією.

До прихованих причин депортації без сумніву належать сподівання компарійно-кадебістського режиму на ліквідацію соціальної бази українського підпілля.

Для Акції-51 була характерна надзвичайна поспішність: стаття 5 договору гласить, що останній підлягає затвердженню верховними органами державної влади «у можливо короткий строк і вступить в силу з дня обміну ратифікаційними грамотами» [1, с. 319]. Ратифікація договору обома сторонами відбулася у травні того ж року. Від початку офіційних розмов про переселення (лютий 1951 р.) до відправлення першого ешелону (13 червня 1951 р.) минуло чотири місяці, у жовтні від'їхав останній ешелон.

В усьому комплексі депортаційних заходів прослідковується бездушність і черствість у ставленні до людей. Стаття 1 Протоколу до договору констатує, що кожна зі сторін зобов'язується передати безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу суспільну власність урядові держави, до котрої відходить дана територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності. При цьому наголошувалося, що мається на увазі машини, сільськогосподарський реманент і худоба. Жодним словом не згадувалися самі переселенці; вони залишилися наодинці зі своїми болями і бідами. Лиш у статті 4 Протоколу до договору вжито слово «населення» і то в місці, де йдеться про обов'язковість якнайшвидшого звільнення ним території [2, с. 321]. Як бачимо, основним завданням організаторів переселення було не дати можливості людям опам'ятатися. Наївно думати про вивчення громадської думки з цього приводу, врахування якихось побажань чи пропозицій селян.

Акція проводилася за чітко визначеним планом. Спочатку (зима-весна 1951 р.) на населення спрямували шквал пропагандистських заходів: людей силоміць заганяли у наспіх відведені приміщення для участі у зборах, прослуховування лекцій та перегляду кінофільмів про «райське життя» в СРСР. У доповідній записці сектора агітації і пропаганди ЦК КП(б)У вищим партійним інстанціям зазначено, що до травня 1951 р. прочитано 280 лекцій на тему: «Сталінська дружба народів», «Великі будови комунізму», «Марксизм-ленінізм про релігію і шляхи її подолання», «Українські буржуазні націоналісти – наймані слуги американсько-англійських імперіалістів», «Що дала радянська влада трудящим західних областей України». Навіть підраховано, що такі лекції прослухало 100 тисяч осіб. У цьому документі мовиться також про те, що робітники і селяни які виступали на зборах схвалювали рішення радянського уряду щодо переселення, дякували більшовицькій партії, великому Сталіну за «батьківську турботу» і «всєбічну допомогу» переселенцям [1, с. 32].

Вагомим чинником у переселенні, моральній підготовці людей мало стати формування з місцевих жителів спеціальних делегацій, які навесні 1951 р. були направлені на місця майбутнього проживання. «Агітаторів» зобов'язували змальовувати «прекрасне» колгоспне життя на Великій Україні, розповідати про «визначні здобутки соціалізму», переконувати своїх земляків у доцільності переселення. Так, на зібраннях вони щиро розповідали про благодатні українські степи, родючі чорноземи, працюючих людей, але у приватних розмовах не уникали можливості поділитися здобутою там інформацією про страшні часи голодомору, репресій та геноциду, пережиті тамтешнім населенням [5, с. 20].

Більшість людей залишалася вкрай незадоволеною переселенням. Вони висловлювали обурення, впадали у відчай. У службових донесеннях партійно-енкаведистських функціонерів знаходимо численні факти відкритого спротиву депортації. Цих осіб таврували звичайно не

інакше як «ворожими елементами». Реакція властей на них була блискавичною. «Як тільки стало відомо про окремі ворожі висловлювання, - говориться в одному рапорті до ЦК КП(б)У, - на місцях було вжито заходів для викриття ворожої агітації» [1, с. 327]. Тим, хто сумнівався у «привабливості» переселення, сіяв зневіру серед односельців, «особи в цивільному» нагадували, що існують «інші методи переконання», вживаючи при цьому відомі терміни «ворог народу», «антисоветчик» і т. ін.

Траплялися випадки, коли люди в день виїзду у відчаї підпалювали свої садиби, як учинив Іван Старявський з с. Рябе. Це підтверджує довідка Управління КДБ Дрогобицької області від 25 жовтня 1951 р. [1, с. 337].

Переселення жителів зазначеної частини Дрогобиччини обернулося для них великою трагедією. Людей зривали зі своїх споконвічних, обжитих місць і вивозили в несприятливі для горян спекотні райони південно-східних областей. Треба було покидати відбудовані після воєнного лихоліття господарства, залишати важкою працею нажите добро і їхати в невідомість. Однак це ніскільки не хвилювало організаторів акції. «Уповноважені», що прибували на місця у супроводі загонів НКВС, мали на руках ретельно відшліфований сценарій депортації з чіткою вказівкою про те, хто, коли і куди має вирушати. Про внесення якихось змін до цього плану не могло бути й мови. Протягом чотирьох літньо-осінніх місяців 1951 р. колони возів зі скромними пожитками селян безперервними потоками прибували на залізничні станції Нижні Устріки й Коростенко. Вони супроводжувалися плачем жінок і дітей. Розлучалися родини, сусіди, окремі з них – назавжди. Зібравшись на пероні, люди просто неба, і відчії довго очікували на ешелон, а далі – команди на завантаження. Посадкою фактично ніхто з відповідальних осіб не керував. Основною місією т. зв. «уповноважених» була своєчасна доставка людей на перон та їх ретельна особиста перевірка при посадці до вагонів безпосередньо перед відправкою. І це вони виконували дуже сумлінно.. Уся практична робота з організації завантаження людей і майна лягла на самих залізничників. До знищених війною товарняків треба було вмістити все взяте з дому. Але виділених вагонів не вистачало.

Останній ешелон відійшов від станції Коростенко 16 жовтня 1951 р. Через кілька днів заступник Голови Ради Міністрів УРСР рапортував найвищому партійному керівництву, що «по дільниці державної території, яка передавалася Польській Республіці, роботи з відселення людей і підготовки дільниці до передачі були закінчені до 15 жовтня 1951 р... Дільниця передана польській стороні 20 жовтня 1951 р., про що Уповноваженими з передачі і прийому дільниці підписаний акт» [2, с. 339].

З незрівняно більшими труднощами зустрілися карпатські горяни в південно-східних областях України. Виділений для них будівельний матеріал, як виявилось, «не доїхав» до адресатів, його частково розікрали по дорозі, а решту розбазарили місцеві можновладці. Людям

довелося тіснитися по кілька родин в одній хаті. «Нерідко траплялося, - згадував Василь Микита з Коростенка, - що окремі родини, рятуючись від холоду, селилися разом з худобою»[5, с. 20]. Нашвидкуруч збудовані на один шаблон ліп`янки з саману (глина з половиною) не відповідали найелементарнішим вимогам: не було підлоги, стіни розповзалися, зліплені з хмизу і глини дахи протікали. Згадує Ольга Юристовська про те, як на глиняних стінах будинків проростали зерно та бур`ян [1, с. 337]. Дошкуляли холод, сирість, нестача питної води, одягу, взуття. У будинку Миколи і Ганни Василичиних узимку замерзала їжа їх дворічної дитини [2, с.334].

Особливості останньої депортації, яку ще також називають «Акцією-51», полягають у наступному. По-перше, виселенню підлягали всі без винятку мешканці терену, незважаючи на національну приналежність. По-друге, на відміну від виселених 1944-1946 рр., виселені 1951 р. були позбавлені права вільно обрати собі місце майбутнього мешкання. Плани переселення склалися без урахування думки населення, значну частину якого було направлено в південні регіони УРСР, де вони опинилися у вкрай важких побутових і незвичних природно-кліматичних умовах. Важливо зазначити, що під час примусового переселення 1951р., як і 1944-1946 рр., близько споріднені особи (батьки і діти, брати і сестри дорослого віку) нерідко направлялися в населені пункти, розташовані за сотню і більше кілометрів один від одного, що унеможливило їхнє подальше спілкування.

Терен, з якого 1951 р. провадилося виселення, належав до етнічних земель бойків – субетнічної групи українського народу, яка відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури. Примусове виселення з подальшим розселенням у областях, віддалених від місць колишнього мешкання, призвело до незворотної втрати багатьох елементів неповторної субетнічної культури.

Джерела:

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. Т. 2. / Відп. ред. Ю. Сливка.– Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. Т. 3. / Відп. ред. Ю. Сливка.– Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 423 с.
3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.Х: [сб. научных трудов]. – М.: СОЮЗ, 1980. – 388 с.
4. Известия. – 1951. – 22 мая [електронний ресурс]. – Режим доступу// <http://thebestofmoscow.ru/gazid7543.html>
5. Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки/ Наталія Кляшторна. – Вінниця, ДП «ДКФ», 2006. - 232 с.

УДК:94

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІСООХОРОННОЇ СПРАВИ НА ХЕРСОНЩИНІ в 1917-1923 рр.: ПЕРЕХІД ВІД ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ ДО РОКІВ НЕПУ

Стаття присвячена періоду лісового господарства від воєнного комунізму до років НЕПу на території Херсонщини. Чітко охарактеризована лісоохоронна організація та структура лісових підрозділів, за якими можна прослідкувати розвиток та погіршення умов для підтримання лісового господарства на Херсонщини.

Ключові слова: лісоохоронна організація; структура лісових підрозділів; Херсонська спілка лісничих; Лісова рада; Всеукраїнське Центральне Управління лісами (ВЦУЛ); організація лісової сторожі.

За доби Української революції 1917 – 1921 рр. кожен уряд, розуміючи важливість лісу для економіки країни (питання екології на той час не існувало), в перші ж дні своєї роботи одним з перших законів приймав закон про ліс. 10 жовтня 1917 р. Тимчасовий Уряд прийняв постанову про охорону лісів та їх порубку. З перших днів гетьманат П. Скоропадського уряд почав вживати заходів для наведення порядку у лісовому господарстві. 2 січня 1919 р. Народний міністр земельних справ УНР М. Шаповал і директор Лісового департаменту Б. Іваницький видали наказ з охорони лісів, в якому вимагали від усіх працівників лісової охорони, зокрема лісничих, припинити самовільні рубки, взяти під охорону всі як колишні казенні, так і приватні ліси. 10 січня 1919 року голова Директорії В.К. Винниченко, С.В. Петлюра та інші урядовці від імені УНР підписали “Закон про ліси в Українській Народній Республіці”, згідно з яким без будь-якого викупу всі ліси, а також землі, “котрі не здатні до сільськогосподарської культури, а пригодні тільки для лісорозведення” проголошуються власністю держави і становлять її Лісовий фонд.

Лісову охорону на цей час здійснювали місцеві лісові органи, що підпорядковувалися: за УНР – Комісаріату державного майна; за Гетьманату – міністерству земельних справ ; за Директорії – міністерству земельних справ та державного майна. Лісова сторожа підпорядковувалася безпосередньо лісничому і не могла звільнятися ні сільським, ні волосним Земельним комітетом [1, оп.1, спр.2, арк. 285].

Після жовтневого перевороту найважливішими серед безлічі нових проблем лісового господарства були питання правового, суспільного становища і матеріального забезпечення лісових фахівців, адже основна маса лісових працівників прагнула залишитися працювати на своїх місцях.

До жовтневого перевороту майже 80 відсотків лісів у дев'яти українських губерніях належали приватним власникам, насамперед поміщикам і капіталістам. Після знищення панівних класів і націоналізації лісів, в умовах анархії, безвладдя і терору, який застосовували бандити проти лісової охорони, вона змушена була покинути ліси. Лісничі та їх помічники чесно виконували свої службові обов'язки, але після жовтневого перевороту їх, як представників управлінського апарату царської Росії, почали звільняти з роботи, переслідувати і навіть убивати. Після жовтня 1917 р. лісничі, які залишилися на своїх постах, опинилися у повному підпорядкуванні місцевих органів радянської влади — в абсолютній більшості людей некомпетентних і випадкових. Будь-яка вимога лісничих дотримуватися елементарних правил ведення лісового господарства, зокрема заборона рубати ліс стільки, скільки хочуть представники “трудового народу”, розглядалася як контрреволюційний саботаж з усіма наслідками, які випливали з умов військового часу [7, 61 с.].

Так, у зверненні 17 грудня 1917 р. до Генерального Секретаріату Української Центральної Ради Голова Ради відділу Херсонської Спілки лісничих зазначає “Організовані місцеві заклади, як сільські комітети, своїми постановами збурюють сільське населення і вносять повну дезорганізацію в добре налагоджене лісове господарство: відбирають ділянки, в лісовій адміністрації, і звільняють за своїми постановами лісову сторожу, замінюючи її своїми ставлениками, не розмірковуючи, придатні вони до доволі тяжкої і складної служби в лісі... такі розпорядження сільських органів призводять до повного зруйнування вже добре налагоджених господарств... Лісничі не можуть байдуже сприймати щоденну узурпацію роками і століттями накопичених природою і створених штучно лісових багатств. Життя у вкрай ненормальних умовах примушує деяких лісничих, помічників і сторожу просто втікати з лісництв, залишаючи все лісове господарство напризволяще” [2, оп. 1, спр. 1, арк. 245].

Весною 1920 р. створено Всеукраїнське управління лісами (ВУПЛ). Очолювали його видатні вчені з великим виробничим стажем. Вони намагалися стабілізувати ситуацію в лісовому господарстві, опрацювати відповідні нормативні і законодавчі акти, захистити лісничих від сваволі місцевих органів влади, але в тогочасних умовах це зробити було практично неможливо. Як уже зазначалося, до 1917 р. майже 80 відсотків лісів України належало приватним власникам. У більшості господарств спеціалістів лісового господарства не було.

З року в рік кількість лісництв збільшувалася, і в 1913 р. їх було вже 149, в тому числі у Волинській губернії 46, Київській 28, Чернігівській 16, Подільській 16, Харківській 14, Херсонській 13, Полтавській 6, Катеринославській 10 [3, оп.1, в'язка 1,спр.5, арк. 209].

Про умови, в яких доводилося працювати лісівникам, свідчать і матеріали з'їзду повітземвідділів (січень, 1921 рік), у складі яких були лісові підвідділи. З доповіддю на цьому

з'їзді виступив завідуючий лісокультурним відділом Київського ГЛУ Є.В. Алексєєв. Він зазначав, що в лісовому господарстві губернії панує страшенний хаос, скрізь спостерігається масове спустошення лісів, деревостани і вирубки захарашені порубочними рештками. В Уманському повні ліси зрубані на 21 рік наперед, на Переяславщині зрубано 2/3 деревостанів, решта зріджена і знецінена самовільними рубками. Черкаський бір доведено до крайнього ступеня спустошення.

Розв'язуючи одну з найгостріших проблем на початку 20-х років – забезпечення – уряд залучав на заготівлю дров і лісових працівників. Займатися в таких умовах планомірною лісогосподарською роботою, кадровим забезпеченням, а, тим паче, охороною лісу, було, звичайно, неможливо. Така робота розпочалася лише у 1923-1924 рр.

Ще до прийняття “Закону про ліси УСРР” (1923 р.) Українська Економічна Рада постановою від 29 грудня 1922 р. затвердила “Положення про Всеукраїнське Центральне Управління лісами УРСР (ВУПЛ) і його місцеві органи” (далі — Положення). Ним визначалася структура і напрями діяльності ВУПЛ та його підрозділів, чітко окреслювалися їхні обов'язки.

Згідно з цим документом з метою впорядкування і покращання державного лісового господарства всі ліси республіки з рухомим і нерухомим майном, що знаходилося в них, передавалися в підвідомчість і розпорядження Всеукраїнського Центрального Управління Лісами (далі—ВУПЛ) при Наркомзем УСРР. З 12-ти зобов'язань, що покладались на ВУПЛ, зокрема було передбачено: “вироботка і здійснення заходів із збереження лісів та організація охорони лісів”.

ВУПЛ, що існувало винятково за рахунок коштів, які надходили від лісового господарства УСРР, складалося з відділів: загального (адміністративно-господарського), експлуатації лісів, лісовлаштування, лісокультурно-лісомеліоративного, кошторисно фінансового і очолювалося начальником управління та двома заступниками, яких призначав Наркомзем і затверджувала Українська Економічна Рада. Питання організації лісової сторожі та її постачання мав забезпечувати загальний (адміністративно-господарській) відділ [4, оп.1, спр.35, арк. 134].

Для розгляду і розв'язання спеціальних лісових і лісотехнічних питань при ВУПЛ Положенням передбачалось заснування Особливої Технічної Колегії —Лісової Ради, до складу якої входили начальник ВУПЛ, його заступники, завідуючі відділами та інструктори-ревізори. Лісова Рада мала право запрошувати на засідання спеціалістів з питань, що розглядалися.

Проте пізніше, з 1925 р., структура ВУПЛ зазнала деяких змін, внаслідок яких штат значно збільшився. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР “Про структуру і штати Всеукраїнського Центрального Управління лісами (ВУПЛ) Народного Комісаріату Землеробства УСРР” від 14 серпня 1925 р. штат ВУПЛ налічував 142 посади.

Зокрема:

Начальник, заступники, секретар, ревізори-інспектори	12 осіб;
Лісова Рада (консультант, вчений секретар)	2 особи;
Секретаріат (зав. секретаріатом, зав. канцелярією, діловоди, юрисконсульти, зав. столом особового складу, зав. господарством, зав. архівом, архіваріус, реєстратори, ротаторщики, кур'єри, кучер)	39 осіб;
Лісогосподарчий відділ (зав. відділенням, заступник секретар) підвідділ експлуатації (зав. відділенням, таксатори, контролери, інструктори зі складання кошторисів і господарчих планів та інструктори з експлуатації лісів, переданих в користування; - підвідділ лісокультур і меліорації (зав. підвідділом, інструктори з лісокультур, інструктори і лісомеліорації, інструктори з боротьби зі шкідниками); - підвідділ господарчий (зав. підвідділом, техніки).	3 особи; 21 особа; 11 осіб; 3 особи;
Відділ лісовлаштування (зав. відділом, заступник, секретар, інструктори з лісовлаштування, таксатори, кресляри, статисти-картографи, зав архівом лісовлаштування, консультант з лісовлаштування, він же і Голова комісії з лісовлаштування)	17 осіб;
Фінансово-рахунковий відділ	30 осіб;
Бюро лісової дослідної справи	3 особи.

В Україні кількість спеціалістів з вищою лісовою освітою з року в рік зменшувалася: в 1923-1924 році працювали 201 осіб, 1924-1925 — 188 і у 1925-1926 році — 134 особи. Так, наприклад у Криму після закінчення громадянської війни було організовано 12 лісництв. Середня площа кожного з них становила 16 тис. га. У лісовому відділі НКЗ Криму і в 12 лісництвах працювало 55 осіб, з них 14 лісовпорядників, 2 меліоратори, 3 спеціалісти в апараті лісового відділу, 12 лісничих і 24 помічники, із загальної кількості спеціалістів з вищою освітою — 35 відсотків, без освіти (практики) 12 відсотків, решта — переважно випускники лісових шкіл.

Матеріальне становище основної маси лісових працівників на Херсонщині було надто важким. До 1923 р. середня ставка лісничого дорівнювала 15 руб. на місяць (золотий карбованець у 1923 р. був прирівняний до 1 млн руб. паперових грошових знаків), що становило усього лише 4,6 відсотка від його середньої довоєнної ставки. Деякі лісничі одержували також доплату за виконання плану господарських лісорозробок, але і з врахуванням цього їхній заробіток порівняно із заробітком інших фахівців сільського господарства залишався низьким. Місячна ставка працівників лісової охорони, об'їждчиків і лісників також була значно нижче довоєнної і примушувала їх господарювати під гаслом “Живи і дай жити іншим”. 3 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв декрет “Про націоналізацію всіх колишніх казенних,

монастирських і поміщицьких земель”, в 135-й статті якого передбачалося, що 30 відсотків суми, стягнутої з порушників, виділяється на преміювання лісової охорони.

Проте це не покращило ситуацію. Значно погіршилися і житлові умови лісових працівників. До 1925 р. основна їхня маса (близько 70 відсотків) тулилася в сільських хатах, витрачаючи на оренду свої і без того убогі кошти.

У постановах уряду щодо лісового господарства поряд з виробничими завданнями вказували джерела фінансування витрат на зарплату лісовим працівникам і порядок їхнього використання, визначали додаткові фонди зарплати у виді процентних нарахувань від господарських розробок тощо, причому 2/3 фонду зарплати складала асигнування з бюджету. На цей час фонд заробітної плати лісового господарства фінансувався з трьох джерел: держбюджету, 10-15-відсоткових відрахувань від лісових доходів (постанова РНК від 23 травня 1923 р.), коштів, одержаних від господарських розробок, проведених органами Управління лісами [5, оп.1, в'язка 1, спр.8, арк. 289].

У 1923 р. лісництва на Херсонщині було збільшено, що негативно позначилось на роботі всіх працівників лісової галузі, зокрема лісової охорони. Асигнування на утримання лісової охорони скоротили на 40 відсотків. У більшості лісництв площа обходів збільшилася вдвічі.

Структура Управління була приблизно такою: керівництво; відділ охорони лісів; відділ господарства і лісонасаджень; відділ лісозаготовок і постачання; планово-фінансовий відділ; головна бухгалтерія; адміністративно-господарський відділ.

Джерела:

1. Державний Архів Херсонської області (далі - ДАХО), Ф-379 Херсонський окружний земельний відділ. Качкарівське лісництво, оп.1, спр.2. Накази, постанова Ради Народних Комісарів УРСР. – арк. 285.
2. ДАХО, спр.1. Декрет, постанови, циркуляри Миколаївського і Одеського губернського лісного управління. - арк. 245.
3. ДАХО, спр.2. Списки та листування про особистий склад службовців лісництва. - арк. 209.
4. ДАХО, Ф-378 Алешковское лесничество Всеукраинского Центрального Управления Лесами г. Алешки, оп.1, спр.35. Переписка со Всеукраинским Центральным Управлением Лесами и Одесским укрфинотделом об арендной сплате на право охоты в лесах Украины. – арк. 134.
5. ДАХО, спр.8. Листування про кошторисні видатки. – арк. 289.
6. Амчиславский Я., Баталин С. Лесное законодательство Украины. – Х.: Юридич. изд. Наркомюста УССР, 1926. – 192 с.
7. Андрусышин В.С. Краткий национальный очерк о секторе лесного хозяйства и лесных товаров: Украина / ООН. ЕЭК. ФАО. Подгот. В.С. Андрусышиным. (Серия документов по сектору лесного хозяйства и лесной промышлен., № 4). – Нью-Йорк: ООН. – 1994. – VII. – 61 с.
8. Вопросы лесного хозяйства. I Всесоюзная конференция лесной секции // Лесовод. 1928. №3. - С 52—61.
9. Інструкція про лісову сторожу державних лісів УРСР затверджена 26 квітня 1923р. колегією Наркомзему УРСР. Амчиславский Я., Баталин С. Лесное законодательство Украины. Украины. – Х.: Юридич. изд. Наркомюста УССР, 1926. — С. 165-173.
10. Логвиненко О.І. Матеріальне забезпечення лісової охорони України: 1917—1927 рр. // Вісник Національного Університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 25. – С. 221—225.

11. Логвиненко О.І. Перші радянські документи про охорону лісів // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – №5. – С. 280—286.
12. Про охорону лісів: Декрет РНК УРСР від 26 лютого 1919 р. // Зібрання указів УРСР.– 1919. – № 16. – Ст. 176.
13. Тимошук О.В. Лісоохоронна справа в Українській Державі 1918 р. // Держава і право. – 1999. – Вип. 3. – С. 62 – 77.
14. Черкасов И. Льготы и преимущества, предоставляемые лесникам и объездчикам // Лесник и объездчик. – 1957. – №3. – С. 30-32.

Д.О.Мікрюков,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко

УДК: 94

ПАРТИЗАНСЬКІ СИЛИ ПІВНІЧНО – СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОГО РУХУ СУПРОТИВУ

Стаття присвячена проблемі становлення і розвитку партизанських сил у північно – східному регіоні України. Аналізується процес об'єднання партизанських загонів, їх бойові дії та наслідки.

Ключові слова: партизанський рух; Північно-східний регіон України; радянський рух супротиву.

Розглядаючи цю тему хотів би звернути увагу на історіографію питання. Найновітнішою працею з цього питання є двотомна книга: «Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» під редакцією В. А. Смолія, в цій праці розглядаються такі аспекти як: організація, керівництво, основні напрями діяльності партизанів, здобутки та втрати партизанського руху України. Не менш помітною є праця А. Кентія та В. Лозинського «Війна без пощади та милосердя» присвячена 60 річчю перемоги над нацистською Німеччиною. На основі використання широкої документальної бази, залучення невідомих джерел автори книги відтворюють складний і драматичний перебіг збройної боротьби в тилу вермахту в Україні, успіхи і невдачі партизанів у 1941 – 1944 рр. У виданні аналізуються бойова, диверсійна та розвідувальна діяльність партизанських формувань, прорахунки й помилки в організації та розвитку партизанського руху.

Розгортання партизанського руху на тимчасово окупованій території України відбувалося за умов, коли на всіх щаблях влади не було чіткого уявлення про найбільш ефективні форми керівництва діяльністю партизанських загонів, про тактику і бойове використання партизанських сил, організацію їх зв'язків з органами управління, про підготовку кадрів і матеріально-технічне забезпечення партизанів. Формування перших партизанських загонів розпочалося після 5 липня 1941 р., коли стало відомо про прорив мото-механізованих частин на київському напрямку і виникнення загрози столиці України [1, с.42]. Відомо, що з перших днів приходу ворога багато підпільних організацій, партизанських загонів, конспіративних і явочних

квартир, партизанських баз були розгромлені гестапо, десятки і сотні патріотів заарештовані, загинули від тортур у тюремних казематах окупантів [2, с. 143].

За деякими даними, перший партизанський загін було сформовано НКВС і розвідувальним відділом у Києві в ніч з 11 на 12 липня 1941 р. з працівників міліції і органів НКВС. У складі цього загону було понад 40 бійців, і очолив його капітан Демченко. Перед його особовим складом було поставлене завдання розгорнути бойові і диверсійні дії в тилу німецько – фашистських військ, які наступали на Київ. Однак діяльність загону не була тривалою і результативною. В першій декаді серпня 1941 р. він був розбитий німцями і розпався [1, с. 42].

Боротьба новостворених і погано підготовлених партизанських загонів з досконалою окупаційною машиною нацистів була виснажливою. Згадуючи ті часи, відомий партизанський командир П.Вершигора писав: «То були важкі дні. Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою не навченістю». Такої ж думки дотримувався й О.Сабуров, який зазначав, що «відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і здебільшого невдалими».

Після поразки німецько – фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. та загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху [3, с 518].

Широкого розмаху набув партизанський рух на території Чернігівщини, де були великі лісові масиви і більше часу для підготовки партизанської боротьби.

Активні бойові дії проти окупантів проводив на Чернігівщині об'єднаний обласний партизанський загін під командуванням А. Ф. Федорова і В.Е.Яременко. Протягом осені 1941 року він знищив біля тисячі гітлерівців і їх прислужників, 69 автомашин, 24 мотоцикла, п'ять складів з боєприпасами і пальним, підірвав п'ять залізничних мостів, пустив під укіс п'ять ешелонів з живою силою і технікою, захопив значні трофеї.

Німецько-фашистські окупанти стягнули в район дії загону каральні сили, готуючись зробити проти нього наступ. У свою чергу партизани почали наносити удари по карателям, другого грудня 1941 загін провів успішну операцію проти німецького гарнізону в селі Погорільці, під час якої було знищено ворожий гарнізон, склади з пальним і боєприпасами, дві гармати, вісімнадцять мотоциклів і дев'ять автомашин [4, с. 33] .

В останні місяці 1941 року гучно заявив про себе Путивльський партизанський загін Сумської області, під командуванням С.Ковпака. Першим серйозним випробуванням для партизанів став бій 19 - 20 жовтня 1941 року у Спадщанському лісі, коли ковпаківці успішно відбили наступ гітлерівців, захопивши два танки. Першого грудня того року табір загону атакували більш ніж півтори тисячі німців і поліцаїв, однак цей напад був відбитий. За словами С.Ковпака, згаданий бій заклав фундамент майбутніх успіхів загону.

У перші місяці 1942 р. у контексті набутого бойового досвіду такі партизанські командири, як С. Ковпак, О. Сабуров і О. Федоров усвідомлювали необхідність зведення кількох або більше дрібних загонів у більш потужні бойові одиниці. Спочатку нова організація, поборюючи спротив окремих командирів, оформилась у вигляді об'єднаних партизанських загонів, на базі яких стали виникати партизанські з'єднання, здатні виконувати широке коло бойових завдань. 30 травня 1942 р. відбулося організаційне оформлення першого з'єднання (групи) партизанських загонів під командуванням О.Сабурова. До його складу увійшли 8 загонів чисельністю 1,5 тис. бійців. 28 липня 1942 р. у районі Рейментарівських лісів створилося Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова. 22 серпня 1942 р. на базі Путивльського об'єднаного загону оформилося партизанське з'єднання загонів Сумської області на чолі з С. Ковпаком [1, с. 46 - 52].

Під натиском німців радянські війська залишали українські землі й 22 липня 1942 р. загарбники повністю захопили територію України, встановили жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті та відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення.

Мали місце в той час і випадки дезертирства з партизанських лав. Ось що записав у своєму щоденнику за дев'яте серпня 1942 року один з партизанських ватажків М.Попудренко (з'єднання О.Федорова): «Із Щорсівського загону дезертирувало одинадцять чоловік. Взяли РПД; із Кіровського – дев'ять чоловік. Мотив цих дезертирів простий: небажання брати участь в боях і бажання добре поїсти».

Першим реальним кроком став рейд сумських партизанів під командування С. Ковпака та О. Сабурова на Правобережну Україну. 26 жовтня 1942 р. обидва з'єднання (1084 і 1628 бійців) рушили із Сумщини на захід [5, с. 14 - 17] .

Важливим для дослідження є уточнити загальну чисельність партизан у цей час. Джерела які заслуговують на довіру, вказують, що на 1 січня 1942 року в партизанських загонах складалося 30 000 чоловік, до літа 1942 року - 150 000, а до літа 1943 року - 200 000.

Чисельність бойових підрозділів були порівняно великими - бригада налічувала від 300 до 2000 і більше осіб, а зазвичай в середньому чисельність бойового підрозділу становила від 800 до 1400 осіб. Прагнення до концентрації партизанських сил в бригади, а надалі в оперативні групи та центри було важливою особливістю радянського партизанського руху. З точки зору радянського командування, це значно підвищувало його престиж [6, с. 98].

Долаючи щодобово по 25 км, партизани 7 листопада 1942 р. підійшли до Дніпра в районі білоруського міста Лоев і наступного дня форсували річку опинившись на Правобережжі. Під час рейду партизани розгромили гарнізони поліції в райцентрах Понориця, Холми, Лоев, в низці інших населених пунктів. Було знищено 6 залізничних і 5 шосейних мостів, підірвано броне

потяг та ешелон, захоплено 6 мінометів, 21 кулемет, 108 автоматів і гвинтівок, запаси продовольства. Втрати ворога вбитими й полоненими оцінювалися відповідно в 117 і 26 чоловік [5, с. 18].

Починаючи з весни 1943 р., під впливом подій на фронтах світової війни, де війська «вісі» терпіли поразки від збройних сил антигітлерівської коаліції, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів. До квітня 1943 р. чисельність особового складу партизанських формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі до 15 тис. бійців [5, с. 18 - 19].

Масове звільнення території України від нацистів, яке розпочалося після битви під Курськом, висунуло перед партизанами України нові завдання.

Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизани Чернігівщини та Київщини приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі в зоні відповідальності Центрального, Воронежського та Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, в тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті.

Радянський партизанський рух в Україні в 1941 – 1944 рр. став важливим фактором дезорганізації тилу німецького Вермахту на Східному фронті та сприяв вигнанню нацистських окупантів з наших теренів. Разом із тим, недооцінка Москвою значення України в системі збройної боротьби на окупованій території СРСР, відсутність морально – політичної єдності в тогочасному українському суспільстві, протистояння комуністичної та націоналістичної ідеології знижували ефективність бойової та диверсійної діяльності радянських партизанів, не сприяли зростанню їх лав.

Важливо також на самкінець підкреслити, що на європейському театрі військових дій в часи Другої світової війни, включаючи й Східний фронт в 1941 – 1944 рр., ні рух Опору, ні партизанська боротьба на окупованій території СРСР не були самодостатніми для подолання німецьких Збройних Сил. Ці фактори відіграли допоміжну роль стосовно бойових дій на фронтах [3, с. 525 - 538].

Джерела:

1. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: «Генеза», 2005. – 408 с.
2. Кучер В.І. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.І. Кучер, П.М.Чернега. – К.: «Генеза», 2004. – 272 с.
3. Кентій А. Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941 – 1944 рр. // Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI ст. / уряд. В. А. Смолій – К.: Наукова думка, 2011. – 735 с.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941- 1945: в 3 т. Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 544 с.
5. Кентій А. Радянські партизани 1941 – 1944: світло і тіні / А. Кентій, В.Лозицький. – К., 2010. – 80 с.

6. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941 – 1944. / Джон Армстронг. М.: Центрполиграф,

**Г.С.Подшивалова,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко**

УДК: 94

**ХЕРСОНСЬКИЙ ЗЕМСЬКИЙ, СЕЛЯНСЬКИЙ ПОЗЕМЕЛЬНИЙ ТА ДВОРЯНСЬКИЙ
ЗЕМЕЛЬНИЙ БАНКИ В ФОРМУВАННІ РИНКУ ЗЕМЛІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
кінець XIX століття – 1905 рік**

Стаття присвячена трьом найважливішим установам іпотечного кредиту в Херсонській губернії, ролі їх діяльності щодо регулювання руху землі та формування земельного ринку.

Ключові слова: земський банк, поземельний банк; дворянський банк; Херсонська губернія.

Як відомо, останні десять років в сучасній Україні відбуваються кардинальні зміни в характері земельних відносин. Вони пов'язані насамперед із формуванням нового ринку землі. Їх ініціатором виступають органи вищої державної влади. Минулого року прийнято закон «Про банки і банківську діяльність», і 13 жовтня було внесено змін до цього закону, котрий набув чинності 14 жовтня. На підставі законопроекту засновано Державний земельний банк та встановлено головні засади його функціонування. Якими будуть економічні та соціальні результати його діяльності залежить від багатьох економічних та соціальних факторів.

З огляду на складність процесу формування ринку земель в сучасній Україні, важливо враховувати досвід попередників. Не оминати, в такому разі, практики діяльності земельних банків Російської імперії.

Розвиток аграрних відносин другої половини XIX – початку XX століття супроводжувався розвитком банківської справи. Проведена економічна реформа кінця 1850 - початку 1860-х рр. привела до активізації розвитку її на українських землях. Поруч із конторами Держбанку (в Києві, Харкові та Одесі) створювались іпотечні банки: Земський банк Херсонської губернії в Одесі, Харківський, Київський. Було відкрито також відділення російських державних іпотечних банків Селянського поземельного та Державного дворянського земельного банків. Іпотечними прийнято вважати банки, що спеціалізуються на наданні довготермінових кредитів під заставу нерухомості (будівель, землі тощо) та випуску заставних листів, забезпечених нерухомістю [4].

Земельні банки відігравали велику роль, адже спочатку виступали в ролі посередників на ринку землі, а згодом і самі перетворювались на великих землевласників. Здійснюючи значні

операції з землею, вони сприяли становленню підприємницьких господарств, а тим самим — розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі.

Враховуючи, що банківська система є складником ринкової економіки, вона має суттєвий вплив як на стан суспільства у цілому, так і на добробут кожного окремого громадянина. Тому прогалини у фінансовому законодавстві і недосконалість банківської системи можуть призвести до тяжких наслідків. У Російській імперії формування банківського законодавства почалося одночасно із затвердженням статутів перших банків, де включалися положення, що визначали умови існування, внутрішню організацію й діяльність банків, потім ці положення переносилися до статутів нових банків з аналогічною формою організації, тому статuti цих установ фактично ідентичні [1].

Земський банк Херсонської губернії, був створений у 1864 р. Цей банк був першим закладом земського кредиту в Російській імперії. Статут банку було затверджено 20 травня 1864 року і відповідно опубліковано в «Своде законов Российской империи» під номером 40898. Статут став основою правового регулювання діяльності та внутрішньої організації цього банку. [8]

Наступною важливою ланкою в системі державного іпотечного кредиту був Селянський поземельний банк. Його особливе положення пояснюється тим, що він грав важливу роль у спробах правління вирішити селянське питання. Ідея створення селянського банку на офіційному рівні належала земствам, адже більшість у них становили дрібні та середнього достатку дворяни, тобто ті, хто хотів позбутися своїх маєтків під тиском економічних обставин, сформованих реформою 1861 року. Положення про Селянський поземельний банк отримало височайше затвердження Олександра III. Новостворена кредитна установа отримувала статус урядової і була підпорядкована Міністерству фінансів.

«Высочайше утвержденное Положение о Крестьянскомъ Поземельномъ Банке» опубліковано в другому томі третього зібрання «Свода законов Российской империи», позиція номер 894. Нормативний акт складається з 32 статей. Стратегічне завдання, що вирішував уряд за допомогою цієї кредитної установи, було сформульовано у ст. 1 Положення: “Селянський поземельний банк засновується для полегшення селянам усіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли володарі землі бажають продати, а селяни – придбати такі” [3].

Соціально-політичною передумовою виникнення Державного дворянського земельного банку стали клопотання дворянських зборів ряду губерній. Банк функціонував відповідно до Положення про Державний Дворянський земельний банк, котре було затверджено 3 червня 1885. Він засновувався з метою надання "довгострокових позик спадковим дворянам-землевласникам під заставу належної їм земельної власності" (ст.1) [2]

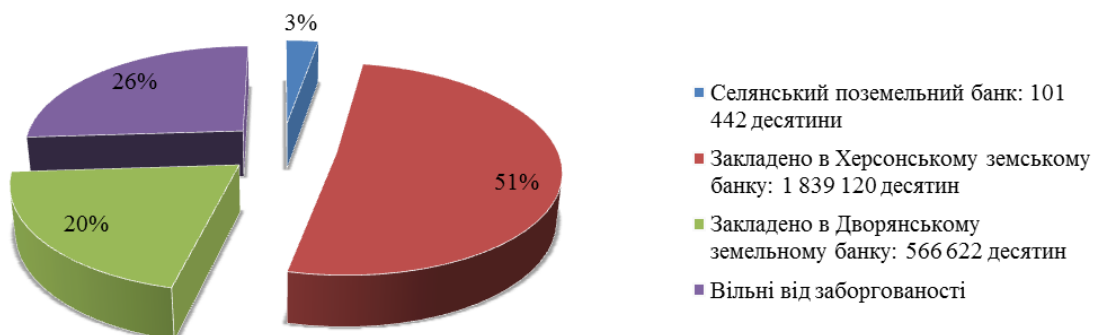
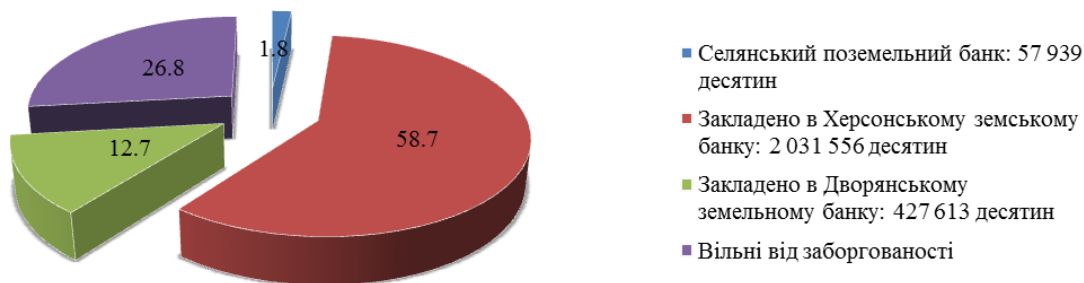
Отже, правове регулювання діяльності кожного із згаданих банків було монополією держави. Правові умови існування цих установ на території Херсонської губернії в кінці XIX століття – 1905 рік фактично не відрізнялися від загальноімперських. Тобто можна говорити, що у другій половині XIX століття була сформована добре розроблена законодавча система щодо державного земельного кредиту.

Зрозумілим є той факт, що діяльність банків розповсюджувалася лише на одну категорію землеволодіння – приватне. На підставі даних, отриманих із матеріалів земської статистики, можна стверджувати, що до 1905 року в Херсонській губернії склалось таке відсоткове співвідношення площі землеволодіння різних категорій: надільне - 53%; приватне – 36%; казенне - 5%; міське – 3%; церковне – 2,5%. Зведені таблиці про рух окремих категорій землеволодіння по всій губернії свідчать про відносну сталість такого співвідношення протягом означеного нами часового відрізка. Тому мова піде про більше, ніж третину губернських земель [7].

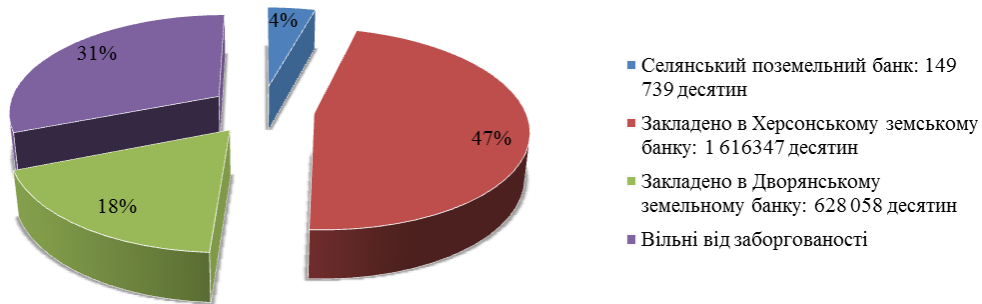
Зважаючи на те, що банки були вигідним шляхом використання земельних ресурсів для приватних власників, такі установи суттєво впливали на характер руху приватного землеволодіння. Виходячи з цього, відображати діяльність кожного банку можуть наступні аспекти: кількість (площа) земель, закладених у відповідному банку, кількість виданих позик, та сплата за ними, вартість десятини в кожному повіті та ін.

Для розуміння ролі діяльності банків щодо регулювання руху приватного землеволодіння важливими є дані про площу землі, яка закладена в кожному банку та її відсоткове співвідношення до усїєї площі приватного землеволодіння. Такі дані містять матеріали «Статистично-економічних оглядів Херсонської губернії», зведені із щорічних таблиць в наочні діаграми.

Приватне землеволодіння в Херсонській губернії у 1897 році

Приватне землеволодіння в Херсонській губернії у 1905 році

Найбільшу кількість земель протягом усього вказаного періоду закладено в Херсонському Земському банку. У 1905 році - 1 616 347 десятин, що становить 46.6% до площі всього приватного землеволодіння в губернії, і 61 % відносно всього приватного землеволодіння, закладеного в банках. Проте такі показники – результат суттєвих скорочень закладених в банку земель, адже дані попереднього десятиріччя свідчать, що в цьому банку було закладено земель, котрі становили 58,7% земель відносно всього приватного землеволодіння в губернії 78,2% відносно володінь, закладених в банках, - 2 031 556 десятин. Причиною такого явища є щорічне зменшення кількості укладених угод і, відповідно, видачі позик.

Дворянський земельний банк грає не менш важливу роль у формуванні ринку землі губернії, адже до 1905 року за кількістю закладених десятин він займає друге місце після Херсонського земського банку. Проте на відміну від останнього, і повторюючи тенденцію Селянського поземельного банку, кількість землеволодіння закладеного в банку суттєво зростає.

Аналізуючи діяльність Одеського відділення Селянського поземельного банку слід враховувати той факт, що його ціллю є не застава приватної земельної власності, а купівля її для селян. За п'ятнадцятирічний період до 1905 року, земельна нерухомість банку збільшилася вдвічі з 57 939 десятин до 149 739 десятин. Відносно всієї площі приватного землеволодіння в губернії ці землі становлять 4,3%, що не є дуже високим показником у порівнянні з Херсонським Земським банком та Дворянським земельним банком, однак темпи нарощення землеволодіння суттєві. Відносно цих банків ця земельна площа становить 5,7% у 1905 році.

Таким чином, в кінці XIX ст. – 1905 рік земельний ринок Херсонської губернії формується під суттєвим впливом діяльності таких банків: Херсонський Земський, Дворянський земельний та Селянський поземельний, котрі створені з ціллю вирішення земельних проблем, породжених селянською реформою 1861 року. Дворяни вдало збували свої землі в банках, натомість процеси купівлі землі селянами йшли не занадто жваво.

Джерела:

1. Дружкова І.С. Правові умови розвитку державних кредитних закладів в першій половині ХІХ ст. на Півдні України /І.С.Дружкова// Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. Вип.1. – Одеса: Астропринт, 2003. – С.29-39.
2. Положение о Государственном Дворянском земельном банке от 3 июня 1885 г.//ПСЗ, собр.3, т.5, СПб., 1887, №3016.
3. Положение о Крестьянском поземельном банке от 18 мая 1882 г.// ПСЗ, собр.3, т.2, СПб, 1886, № 894.
4. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: Підручник / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. - К.: Атіка, 2004. - 340 с.
5. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Пароваяриавовая типо-литография О.Д. Ходшиной.. – С.98-102.
6. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1900г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Приавовая типо-литография О.Д. Ходшиной. – С.225-235.
7. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1905г. / Издание Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Приавовая типо-литография О.Д. Ходшиной. – С.174-185.
8. Устав Земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ. — Собр. 2-е. — Т. 39. Отд. 1-е. — 1864. — № 40898. — СПб., 1867. — С. 432-445.

**О.В.Самодіна,
науковий керівник – А.В.Батенко**

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО БАНКУ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕРЕЗПОДІЛУ ЗЕМЛІ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У статті розглядається роль Селянського банку в процесі перерозподілу землі та участь в організації переселенського руху українських селян. Акцентовано увагу на наслідках діяльності Селянського банку в період столипінської реформи.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа; Селянський поземельний банк; позика; іпотека; община; хутір; відруб.

Сучасне реформування сільського господарства України на засадах ринкової економіки зумовлює потребу глибокого вивчення засобів та методів здійснення аграрної політики реформаторського уряду П.А.Столипіна. Досвід впровадження та розвитку селянських приватних господарств фермерського типу, напрацьований в ході столипінської аграрної реформи не втрачає свого значення і в сучасний період. Адже характер змін в сільському господарстві, які відбувались в Російській імперії, і особливо інтенсивно на українських землях, на початку ХХ ст. дозволяє провести ряд сутнісних порівнянь між завданнями столипінської реформи та сучасним реформуванням аграрного сектору економіки. Загальною метою реформи П.А.Столипіна була заміна колективного общинного землеволодіння приватними селянськими господарствами фермерського типу.

Уряд П. Столипіна намагався вирішити питання земельного забезпечення селянського господарства шляхом перепродажу селянам через Селянський поземельний банк поміщицьких земель. Такий досвід діяльності іпотечної установи є без перебільшення унікальним у світовій практиці і потребує ретельного вивчення.

Руйнування общини та землеустрій за часів столипінської реформи вирішували тільки деякі питання, які уряд поставив у справі реформування села. Особливу роль відводили в цих питаннях Селянському Поземельному Банку. Але політика банку, направлена на підвищення цін на поміщицькі землі, перекладання на покупців земельні витрати, які пов'язані з управлінням та утриманням таких маєтків, призводили до гальмування розпродажу поміщицьких земель через Селянський Банк [1].

Щоб прискорити роботу банку, було видано указ від 9 листопада 1906 року «Про призначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння»[3]. Самим законом було передбачено, що земля стає товаром і багато селян скористалися цим. 12 серпня 1906 року був виданий указ про передачу Селянському банку для продажу селянам казенних, удільних, церковних та монастирських земель [4]. Після революційних подій та виступів селян значно збільшилася кількість поміщиків, які вирішили розпродати свої маєтки. В зв'язку з цим, царський уряд змушений був видати новий указ від 15 листопада 1906 року, який мав на меті прискорити розпродаж поміщицьких земель банком, а також сприяти розвитку хутірського господарства. Цим законом розширювалися позикові операції Селянського банку, якому надавалося право видавати позики не тільки під заставу купленої селянами, але й надільної землі. Такого роду позики видавалися не тільки для придбання при посередництві банку поміщицької землі, але й на витрати, які були пов'язані з переходом від общинного землекористування до відрубного чи хутірського господарства [2]. Таким чином, Селянський банк повинен був сприяти руйнуванню общини, насадженню хутірського та відрубного господарства.

У контексті політики підтримки приватного селянського господарства П. Столипін поставив перед банком завдання продавати землі банківського фонду у вигляді готових хутірських та відрубних ділянок. У зв'язку з цим правління банку в роки реформи проводило активну роботу з розмежування куплених у поміщиків земель. Інструкція від 19 лютого 1908 року вимагала, щоб банківські ділянки хутірського та відрубного типу були компактними, чотирикутною або прямокутною форми, розташовані поблизу доріг та водоймищ. Правильне розмежування дозволило подолати на банківських угіддях черезсмужжя та дальнотемелля, що створювало сприятливі умови для господарської діяльності покупців банківської землі [5].

Селяни, які купили хутірську або відрубну ділянку у Селянського банку, отримували ряд переваг над тими, хто утворив приватне господарство шляхом приватизації власного наділу. Середній розмір приватного господарства, утвореного на землях Селянського банку, суттєво перевищував аналогічні показники пересічного приватизованого селянського наділу. Середньостатистичний в Україні банківський хутір чи відруб мав площу 10 дес., тоді як середні розміри приватного господарства, утвореного на надільних чи удільних землях,

становили 8,3 дес. землі. Порівняно великі розміри, правильне розмежування створювали умови для появи в банківських приватних господарствах багатопілля, сільськогосподарських машин, розвитку скотарства, садівництва та городництва. Селянський банк намагався сприяти покращенню агрокультури селянських господарств, для чого організовував спільно з земствами показові ділянки на своїх землях [2].

У роки столипінської аграрної реформи кредитна діяльність Селянського банку зазнала суттєвих змін. Наказом від 3 листопада 1905 р. йому дозволялося видавати позику покупцям-одноосібникам банківської або поміщицької землі в розмірі 90 % у деяких випадках навіть 100% її вартості [4]. У зв'язку із цим одноосібники вносили меншу доплату з власних коштів при купівлі землі у банку або за його посередництвом. Наказом від 14 жовтня 1906 р. було знижено річні платежі клієнтів Селянського банку. Закон 15 листопада 1906 р. дозволив Селянському поземельному банку видавати позики під заставу надільних земель. До того часу банк видавав позики тільки під заставу позанадільної землі, купленої селянами у поміщиків чи самого банку. Згідно з цим законом, позика переселенцям на нові землі могла становити 90 % від оціночної вартості закладеної землі, зведеної в одне місце, та 60 % за черезсмужний наділ. В усіх інших випадках розмір позики не перевищував 60 % вартості закладеної землі, зведеної в одне місце, та 40 % – для незведеного в одне місце наділу [5].

Розглядаючи діяльність Селянського банку у справах придбання земель за власний кошт для подальшого її продажу селянам, можна побачити, що банк відіграв роль провідника нової аграрної політики, забезпечуючи вигідний продаж поміщицької землі. Штучно підвищуючи ціни на поміщицьку землю, банк накопичував земельні запаси у розрахунку збути їх із зиском після спаду революції. Але провести цю політику Селянський банк зміг тільки частково. Розпродати скуплені землі він так і не встиг до самого кінця свого існування. В Україні в розпорядження Селянського банку за період з 1 січня 1906 року по 1 травня 1910 року знаходилося 663479 десятин землі, з яких 505212 десятин було куплено у поміщиків. За період з 1907 року по 1 червня 1910 року банк продав селянам тільки 460550 десятин землі [2].

Злиденній селянській масі, яка більш за всіх страждала від безземелля та малоземелля, покупка землі через Селянський банк була практично не під силу внаслідок високих цін та високого відсотку сплати за позику. З листопада 1905 року по вересень 1906 року Селянський банк допоміг купити селянам у приватних власників 517800 десятин землі, за яку селяни заплатили 68 млн. крб. Банк позичив на цю покупку 52,5 млн. крб. [5]. Отже селянам довелося сплатити 15,5 млн.крб., тобто по 30 крб. за десятину . З січня по квітень 1908 року в Україні селяни купили у поміщиків за допомогою Селянського банку 65099 десятин землі. За цю землю селяни сплатили по 206 крб 33 коп. за десятину, під заставу цієї землі банк дав по 162 крб. 17 коп. за десятину, а 44 крб. 16 коп., більш ніж 1/5 частину, селяни доплачували

поміщикам. По окремих губерніях ця земля була розподілена так: Волинська – 1840 дес.; Катеринославська – 13145 дес.; Київська – 5321 дес.; Подільська – 6790 дес.; Полтавська – 4422 дес.; Харківська – 6220 дес.; Херсонська – 2425 дес.; Чернігівська – 6708 дес. За цей самий час селяни України купили з фондів Селянського банку тільки 1448 десятин землі. Звичайно, що ціна цієї землі була не однакою по окремих губерніях і коливалася в Чернігівській від 58 крб. за десятину до малоземельної Київської по 372 крб. за десятину [2].

Діяльність Селянського Банку носила двобічний характер. З одного боку, Селянський банк намагався захистити великих землевласників, свідомо завищуючи ціни на їхні землі. А з іншого, він сам опинився в дуже скрутному становищі. Багато поміщиків в період революції 1905-1907 років поспішали продати свої землі. Між тим селяни, які в період роботи I та II Державних дум розраховували на ліквідацію поміщицького землеволодіння, не дуже охоче скуповували банківські землі.

Найбільше купували землю селяни, які мали до 6 десятин власної землі, ті, хто мав від 6 до 15 десятин тобто середняки складали набагато менший відсоток. Заможні селяни складали незначний відсоток покупців банківських земель, оскільки саме вони мали змогу купувати землю власне у поміщиків, не вдаючись до банківських послуг.

Руйнування общини та землевпорядкування вирішували тільки частину заходів, які були намічені урядом у справі реформування села. Особлива роль в цьому відводилася Селянському Банку. Всебічно охороняючи інтереси поміщиків, він у той же час сприяв організації хутірського та відрубного господарства.

Найбільший відсоток хутірського та відрубного господарства, яке було створено на землях Селянського банку, припадав на Україну. В 1911 році на банківських землях по всій Росії було утворено 7546 хуторів та 12978 відрубів. З них лише на 6 українських губерній припадало 2571 хутір, що складало 33% до загальної кількості, та 6252 відруби, або 48% [2].

Підводячи підсумки діяльності Селянського Поземельного банку в Україні, можна зазначити, що політика банку була спрямована на збереження великого поміщицького землеволодіння. Разом з тим П.Столипін намагався створити серед селян заможних власників землі. Звісно, що більша частина селян не потрапила до складу заможних. Неспроможність царського уряду вирішити проблеми фінансування реформи призвели до того, що Селянський Банк став не допомогою при впровадженні хутірської та відрубної системи господарювання, а навпаки, викликав ще більше незадоволення селян земельною політикою уряду.

Розпродаж банківських земель проводилася без урахування потреб місцевого селянства. Особлива інструкція, яка була видана 19 лютого 1908 року, вимагала, щоб банківські землі продавалися головним чином хуторами та відрубамі тим селянам, які здатні були "створити

міцні, стійкі господарства". Продаж невеликим товариствам дозволявся лише там, де розбивка земель на окремі ділянки за місцевими умовами була неможлива.

Намагання Селянського банку утворювати на куплених ним землях хутори та відрубви, теж не мало особливого успіху. Якщо селяни і погоджувалися на переселення, то позики, які видавалися банком на влаштування господарства, були досить незначними. До того ж, як зазначалося фахівцями, для нормального ведення господарства потрібні були нові технології. Селяни часто обробляли землю старими знаряддями праці, оскільки урядом не передбачалася допомога на технічне облаштування хуторів.

Джерела:

1. Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.) / А.В. Опря. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні/ О. Погребницький. – К.: Пролетар, 1931. – 127 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб., 1909. — Т. XXVI. 1906 год. — 753 с.
4. Столыпин П.А. Программа реформ. Документы и материалы. В 2-х томах. / П.А. Столыпин. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — Т. 2. — 799 с.
5. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської реформи / В.Д. Терещенко. // Історія. – 2002. – № 3. – С. 138 – 144.

**А.В.Шевченко,
науковий керівник – Г.М.Михайленко**

**НАРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКОЇ КРИЗИ В СУСПІЛЬСТВІ
кінця XIX – початку XX ст. ОЧИМА МИТЦІВ ТОВАРИСТВА
ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ**

Стаття присвячена аналізу відображення історичної дійсності та кризи в суспільстві кінця XIX – початку XX століття у творчості митців Товариства південноросійських художників та її цінності як джерела до вивчення історії краю.

Ключові слова: зображальні джерела, передвижництво, Південь України, революційні події.

У другій половині XX ст. значно розширилося коло проблем, які є предметом пильної уваги істориків. Особливе зацікавлення науковців викликали аспекти суспільного життя, які тривалий час перебували «в тіні». Йдеться, насамперед, не про політичні та економічні процеси, а культурно-духовні й соціальні відносини між окремими індивідами, особами й суспільством, тобто ті чинники, завдяки яким створюється цілісна картина будь-якої історичної епохи. Нині у межах нової історії активно розвивається такий напрямок досліджень, як тотальна історія. Тобто вивчення історії поєднує в собі більш локальні дослідження певних процесів, але їх вивчення з усіх можливих сторін і за допомогою різних джерел.

Зображальні джерела на відміну від інших видів джерел містять інформацію, закодовану в певних зорових образах. Комплексне дослідження, вилучення та використання інформації

зображальних джерел дає змогу історикові не лише доповнити та проілюструвати певні історичні факти, що також є важливим для наукового дослідження, а й поглянути на них у буквальному розумінні цього слова.

На жаль, картини майже не вивчаються у якості повноцінного історичного джерела. Хоча згадки про такі методи роботи зустрічаються часто, але серйозних наукових, тим паче спеціальних робіт, монографій поки не створено. Але все ж деякі види і групи зображальних джерел були предметом дослідження таких українських істориків та мистецтвознавців, як М. Грушевський, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, М. Дмитрієнко, Л. Маркітан, Д. Степовик, Р. Тхоржевський, С. Висоцький, С. Кілессо та ін.

Питанням історичного, соціально-культурного розвитку Півдня України присвятили свої праці українські історики кінця XIX – початку XX ст., серед них зокрема: А. Скальковський, – що склав статистичний опис Новоросійської губернії та описав геополітичне становище на кінець XIX ст.; Д. Багалій, – частково розглянув питання становлення освіти та культури Новоросійського краю наприкінці XIX ст. Дослідження спадщини Товариства південноросійських художників представлено працями В.Афанасьєва. У монографіях, статтях автора про К.Костанді (1955), Ю.Бершадського (1957), П.Нілуса (1963), Г.Ладиженського (1971) головну увагу зосереджено на ідейних та творчих зв'язках одеських художників та передвижників. Значна кількість каталогів, путівників, збірників, бібліографічних словників підготовлена краєзнавцями та працівниками музеїв. Але історики та мистецтвознавці розкривали мистецькі процеси Півдня України в контексті цілісного історичного процесу краю й не розглядали картини, як джерело що містить певну інформацію про суспільно-політичний розвиток в цілому і наростання кризи в суспільстві кінця XIX – початку XX століття, зокрема.

Тому метою дослідження є аналіз відображення історичної дійсності у творчості митців Товариства південноросійських художників та її цінності як джерела до вивчення історії краю.

Суспільне життя кінця XIX століття наклало глибокий відбиток на творчість майстрів мистецтва. Особливо це помітно у діяльності передвижників, що очолили передовий напрямок в зображальному мистецтві в цей період. Українські художники, сприймаючи ідейні і естетичні установлення передвижників, почали збагачувати жанровий живопис новими рисами. Вони намагалися втілити у своїй тематиці сучасне життя в усій його суворій правді і неприкрашеності.

Південь України в кінці XIX – на початку XX століття являвся значним мистецьким осередком, що впливав на розвиток культури не тільки України, а й був важливою ланкою розвитку загальноімперського мистецтва. Культурним центром Південного регіону була Одеса, де у 1865 році було відкрито художнє училище. В творчості одеських майстрів відбилися ті головні особливості, які визначали характер тогочасного національного малярства - органічне

об'єднання реалістичних традицій та живописних новацій. Створене одеськими митцями Товариство південноросійських художників стало справжнім глашатаєм прогресивних ідей передвижництва в Україні.

Товариство південноросійських художників виникло в Одесі на самому початку 1890 року і проіснувало до 1922 р. Діяльність цього найзначнішого мистецького об'єднання на Україні проходила в умовах виключно бурхливого розвитку суспільного життя і нечуваного розмаху визвольної боротьби в країні. І вже те, що ця організація, не користуючись ні урядовою, ні будь-якою приватною матеріальною підтримкою, успішно діяла в насиченій історичними подіями час і була спроможною відгукуватись на його виклики, свідчить, що своєю діяльністю вона відповідала суттєвим вимогам сучасності.

Щоб мати уявлення про велику життєву змістовність, демократичну спрямованість та високий художній рівень творчості членів Товариства південноросійських художників в перші 15 років його діяльності, досить згадати такі твори, як «Невдалий постріл», або «Полювання його превосходительства» та «По Володимирці» М. Скадовського, «Старенькі», «Сутінки. Бабуся жене корову», «Рання весна» та «За вишиванням» К. Костанді, «Міг би бути людиною» та «Прошеніє» С. Кишинівського, «У багатого родича» та «В суді» Є. Буковецького, «Вивантаження граніту в Одеському порту» та «З квартири на квартиру» Г. Ладиженського, невеликі жанрові картини П. Нілуса («Перед від'їздом додому», «Повернення робітників. Ескіз», «Відпочинок», «В трактирі» та інші), чудові портрети роботи М. Кузнецова та Й. Браза, пейзажі Г. Ладиженського, Г. Головкова, Т. Дворникова, М. Околовича, П. Левченка, І. Крилова, виключні за гостротою свого спрямування ілюстрації Л. Пастернака до «Війни і миру» та особливо до «Воскресіння» Л. М. Толстого, картини М. Пимоненка, І. Похитонова, акварельні замальовки М. Лепетича, скульптурні роботи Б. Едуардса та багато інших. Аналізуючи діяльність митців Товариства південно-російських художників можна підсумувати, що в їх роботах відбилися усі основні проблеми тогочасного суспільства, про що й буде йти мова в подальшому висвітленні проблеми.

Особливу увагу побутовому жанру приділив наш земляк – Микола Львович Скадовський. Митець народився в селі Білозерка Херсонського повіту (тепер райцентр Херсонської області) в поміщицькій сім'ї.

Микола Львович, як один з перших послідовників ідей передвижництва на Півдні, створив ряд картин реалістичного напрямку. В його роботах, яскраво відображені найголовніші проблеми суспільства кінця XIX століття. Наприклад класове розшарування селянства, що посилювалося після реформи, збільшило приплив селян в міста на заробітки, де робочі руки були дешеві й прикласти їх до діла не завжди вдавалося.

Жебрацтво, як наслідок загальної кризи в країні, знайшло свій вираз у картині М.Л. Скадовського «Безпритульні».

У безлюдному парку на єдиній лаві, мерзлякувато ховаючись від холоду, сидять, притискуючись один до одного, втомлені люди. Їх настрою відповідає невеселий пейзаж з сірим безликим небом, на фоні якого видно осиротілі гілки засохлих дерев. Відчутний у природі холод, свідомо збіднений пейзаж визначають емоційний напрям картини, передають відчуття нерозривного зв'язку людини й природи, пройнятих єдиним настроєм смутку.

У «Безпритульних» М.Л. Скадовський, опускаючи деталі зосереджує увагу на найважливішому. Його герої не морально спустошені бродяги: вони відчувають нужденність, але не втратили людської гідності. Образ цього овіяний ліричним почуттям, у ньому художник намагається виразити свої скорботні роздуми про участь простого народу.

У творі «Полювання його Превосходительства», що зберігається в Одеській картинній галереї, М.Л.Скадовський не прагне до широких узагальнень, не викриває суспільного ладу, він ставить більш скромні завдання: висміяти самовпевненого «Пана-мисливця», який тільки-но не влучив у дичину, що була пригнана до нього селянами.

Свій замисел М.Л. Скадовський доводить до глядача шляхом протиставлення (група селян протиставлена сановнику). «Його Превосходительство» зображений в центрі картини і виділений білим кольором мисливського одягу. Автор не прикриває свого іронічного відношення до високопоставленої особи і в той же час з великою симпатією, зображує образи селян, які по різному реагують на невдалий постріл.

Подальше вивчення селянського життя привело М.Л. Скадовського у другій половині 80-х років до створення великої картини «Розтин мертвого тіла», яку в 1888 році на конкурсі московського Товариства любителів мистецтв було відзначено премією. Постійне звертання майстра до сільського життя було закономірним. Цю тему порушувало багато українських жанристів, з якими М.Л. Скадовського пов'язувала щира дружба – М.Кузнецов, А. Розмарицин, Г. Ладиженський та ін. Під впливом їхньої творчості він стає на шлях пошуку більш глибоких реалістичних сюжетів.

В картині «Розтин мертвого тіла» художник сильніше ніж у попередніх роботах, засуджує громадські порядки, що прирекли мільйони людей на безправ'я та злидні.

Сюжет картини дуже похмурий. Велике горе трапилося у селянській родині: від руки вбивці загинув її єдиний годувальник, у кімнаті, що нагадує сарай зображено страшну сцену. Тільки-но до родини вбитого приїхав сільський лікар для розтину тіла. Поряд – молода селянка, яка з безпомічністю дивиться на розгублених дітей. У глибині кімнати група селян готує все необхідне для розтину.

На відміну від багатьох передвижників, М.Л. Скадовський не показує відкритих селянських протестів і бунтів. Він фіксує факт, помічаючи типові явища повсякденного життя народу і в цих рисах намагається прочитати його гірку долю.

Ще одна заслуга М.Л. Скадовського полягає в тому, що він одним з перших в українському жанровому живописі звернувся до теми, що присвячена праці. Якщо в його роботах і немає гострої сюжетної ситуації, то він все ж правдиво відображає важке становище селянства. У цьому М.Л.Скадовський і бачив головне завдання своєї творчості.

Художнє життя напередодні першої російської революції мало дуже складний характер. З одного боку в мистецтво проникали революційні ідеї, а з другого – у ньому зростали тривожні, песимістичні настрої. В цілому ж художнє життя активізувалося. Навіть у невеликих провінційних містах організовувалися виставки, створювалися нові художні об'єднання. Передвижництво у той час не було такою монолітною силою, як у роки свого розквіту. Багато художників сходили зі своїх попередніх реалістичних позицій, звертаючись до тем релігійного змісту або до побутового жанру.

У творчій спадщині М.Л. Скадовського одним з найважливіших полотен на соціальну тему є картина «По Володимирці» (1891р.), що привернула увагу сучасників як значимістю змісту, так і майстерністю виконання. Вона експонувалася на другій виставці Товариства південноросійських художників у 1892 р., де одержала схвальні відгуки глядачів і критики, а потім була придбана Третьяковською галереєю. Вдалося встановити, що існувало два варіанти цієї картини. Перший варіант експонувався у 1888 р. у Московському історичному музеї, на посмертній виставці М.Л.Скадовського. Подальша його доля невідома.

Значимість соціальної теми, піднятої у картині і загострено виразне почуття епохи, що її породила, пов'язують «Володимирку» з традиціями мистецтва 60-х років. Художник зобразив на фоні непривітного холодного неба етап арештантів, що йде через міст. Люди важко бредуть по бурій землі, розмитій дощами. По боках – криві телеграфні стовпи, навкруги – конвойні, за ними – візок з жалюгідними пожитками. На передньому плані – арештант, який відстав щоб попрощатися з матір'ю, поряд, співчутливо дивлячись на них, стоїть солдат з гвинтівками.

Газета «Одесский вестник» (1892 р. – 31 березня) писала про картину: «Це скорботний аркуш, що вихоплений з життя нещасних і знехтуваних мешканців мертвого дому... Арештанти прямують повільною ходою з прокляттям на вустах чи рабською покірністю невблаганній долі у заслання, на каторгу, в холодну неприглядну країну сліз і скорботи». Твір характеризується виразною, добре продуманою композицією, простим і чітким замислом сюжету. В центрі – вся в чорному постать матері, що різко виділена із загального кольорового рішення твору. Ця центральна постать і визначає основний ідейний задум картини. Майстерно написане обличчя сповнене відчаю і горя. Його блідість художник влучно підкреслює темним кольором хустки.

Син зображений спиною до глядача, однак його постать і рука на плечі матері виразно передають душевний настрій.

У першому варіанті картини мати й син були звернені обличчям до глядача, що надавало композиції ілюстративності. В остаточному варіанті художник знайшов дуже простий і в той же час глибокий внутрішній зв'язок персонажів. Він відмовився від показу обличчя юнака і всю увагу зосередив на виразності його постаті.

Пейзаж насичений драматичним звучанням. Кольором, контрастним протиставленням темних приголомшених кольорів землі, що набрякла від вологи, свинцевих хмар і світлої смуги неба, композицією, що веде у неосяжну далечінь, майстер передає ту атмосферу неспокійної туги, у якій відбивається його тривога за долю країни, за долю народу. Головною особливістю картини є тісний, глибокий зв'язок твору з життям. На створення картини, сповненої гуманізму і ненависті до експлуататорського ладу, що жорстоко пригнічував народ, М.Л. Скадовського надихнула ідея народного визволення. На початку 90-х років, коли митець працював над «Володимиркою», доля борців за свободу, які перебували у в'язницях і були заслані на каторгу, стала актуальною темою для багатьох передових письменників і художників. Композиційно близькою до «Володимирки» є робота «Рекрути», яка зберігається у Костромській картинній галереї. У капюшонах, з гвинтівками ідуть вдалечінь солдати. На передньому плані під корявим деревом біля загорожі один служивий шукає щось у пожитках. Його терпляче очікує сільська дівчина. Правдиво описаний осінній пейзаж. І все ж ця робота залишає враження незавершеності. Художник, очевидно, намагався написати велике полотно, однак не пішов далі ескізу.

Рубіж XIX і XX ст. – це не тільки період суттєвих соціально-економічних змін, а й час радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою зумовлених революційними подіями 1905–1907 рр. Революція, що розгорнулася безпосередньо на очах у членів Товариства південноросійських художників в Одесі, давала їм можливість відчувати характер і розмах того, що відбувається по всій Росії.

Члени Товариства уважно стежили за революційними подіями, цікавились ходом революції і, якщо в умовах того часу не могли відобразити в своїх творах того, що хотіли б показати, то втілювали в них те, що могли. На окремих творах, які були експоновані в черговій виставці, що відкрилась в жовтні 1905 р., допитливий глядач революційного часу знаходив мотиви, співзвучні власним настроям і духові часу. Ось тісна злиденна кімната, а в ній схилилась над шиттям зажурена жінка, що колише немовля. Це картина М. Бандта «Мати». За словами рецензента, це полотно будило думку про долю людей праці, про годувальника цілої сім'ї, який, може, шукає десь якоїсь роботи. Відлуння революції відбилося й в картині М. Головкова «Гонка яхт», що сприймалась як символічне

прославлення «насолоди відважної боротьби з бурхливою стихією». «І чим грізніше насуваються на судно розбурхані хвилі, чим несамовитіше злиться вітер, тим дружнішими стають зусилля моряків, тим наполегливіше їх мозолисті руки тягнуть надутий парус і в'яжуть гнучкі кінці». Так само сприймалась і картина художника О. Попова «Прибій».

Виставка розміщалась в самому центрі подій, що розгорнулись в Одесі в жовтні 1905 р., і користувалась великим успіхом. Це змусило її організаторів продовжити строк її функціонування на тиждень, що раніше практикувалось не часто.

27 жовтня правління Товариства на своїх позачергових зборах вирішило відгукнутись на жовтневій події. На цих зборах було схвалено виділити з каси певну суму коштів на допомогу жертвам погромів, а також покласти вінки на домовини студентів, що полягли в час жовтневих подій в Одесі. Це було демонстрацією солідарності художників з революційними масами. Та члени Товариства пішли ще далі. Пізніше було прийнято рішення про видання художньо-сатиричного безцензурного журналу під символічною назвою «Звон».

Видання безцензурного журналу було найзначнішою подією в діяльності Товариства південно-російських художників в період революції.

Найзначнішими в ідейному і художньому відношенні є малюнки М. Фармаковського. Йому належить виразний малюнок на обкладинці першого номера, під яким епіграфом до всього журналу надруковані слова відомої революційної пісні: «Вставай, подымайся, рабочий народ...» На малюнку зображено робітника, що б'є в дзвін, і іншого біля нього з листівкою в руці. Цей, що з листівкою, піднятою рукою закликає робітників, які з'юрмилися біля заводу, що темною примарою вимальовується на тлі червоної заграви. Під малюнком надруковано вірш О. Федорова, що починається словами: «Очнулась Русь. Разрушен сон». Закінчувався перший номер журналу теж виразним малюнком М.Фармаковського, де зображена жінка, яка в одній руці підіймає червоний прапор, а другою спирається на гранітну брилу, під якою конають різні людиноподібні потвори.

П. Нілус теж намагався створювати подібні карикатури, але сатиричної гостроти в його малюнках немає. Його малюнки в журналі виконані як вуличні замальовки. На малюнку «Мітинг» зображено городовика з двома підозрілими чоловіками. Це «мітинг» чорносотенців перед погромом, Зміст малюнку – розчарування черговим царським маніфестом. На останній сторінці другого номера вміщений малюнок П. Нілуса, що зображує гласного міської думи, присяжного повіреного А. Г. Бухштаба з шарманкою і канарейкою в клітці на ній. В ньому відчувається намагання автора створити сатиричний образ одного з тодішніх одеських думських «балакунів».

Треба згадати про один досить виразний малюнок художника М.Соломонова. Він репродукований без підпису: зображено якогось високопоставленого чиновника. Лиса голова,

відстовбурчені вуха, темні плями окулярів замість очей, запалі щоки, загострений ніс, щось павуче в рисах обличчя – все характеризує тип жорстокої, владної і нікчемної людини, оправленої в брузументи та ордени.

Такий приблизно зміст усіх основних малюнків, що були вміщені в журналі «Звон». Вони добре доповнюють літературну частину журналу і в цілому є живими відгуками на події, що відбувались навкруги. Журнал спіткала доля більшості художньо-сатиричних видань періоду першої народної російської революції, що закривались після виходу перших номерів. Його було заборонено в зв'язку з оголошенням в Одесі військового становища.

Серед творів, навіяних грозовими днями революції, треба виділити картини Ю. Бершадського «Думи» (1906) і С. Кишинівського «Погром» (1906). На виставці 1906 року експонувались роботи В. Морозова «Одеський порт під час страйку» та, В. Бальца «Шлях до Сибіру».

Ще можна виділити, зроблені на вулицях Одеси в жовтні 1905 року акварельні етюди Г. Ладиженського. В Кологривському музеї зберігається їх біля півтора десятка. На одному з них позначено: «Одеса, 1905 р.», на іншому – «7 годин вечора 22 жовтня 1905 р.», а на звороті рукою художника зроблено напис: «Альбомні аркуші, замальовані на Старопортофранковській вулиці під час погрому 1905 року». Майже всі малюнки виконані на папері одного гатунку і формату. Частіше за все художник зображує сюжети, пов'язані з працею сестер-жалібниць та карет медичної допомоги.

В 1906 році в Одесі вийшов літературно-художній збірник на користь дітей, осиротілих і обездолених під час погрому в жовтні місяці. В ньому взяли участь С. Кишинівський, П. Нілус, І. Ян, М. Фармаковський. Особливу активність при цьому проявив С. Кишинівський, що ілюстрував багато оповідань збірника. Цікава його ілюстрація до оповідання письменника Л. Кармена «Річка скресла», в якому розповідається про початок революції і повернення з Швейцарії до Росії молодого емігранта, про його захоплення загальним страйком, грандіозною демонстрацією під червоним прапором та про сутичку з військами. На малюнкові С. Кишинівського зображено молоду людину, що виступає перед переповненою залою. В ньому передано пафос тих часів, пристрасну захопленість ідеями народної свободи.

Найзначнішим живописним твором, навіяним подіями революції, була картина Ю. Бершадського «Думи» (1906), ще відома також під назвами: «Тяжкі думи», «В ув'язненні», «Жертва часу», «1905 рік», «Революціонерка». За композицією ця картина дуже проста. На витягнутому по вертикалі полотні зображена самотня фігура жінки, що сидить в якомусь погано освітленому приміщенні. Підперши щоку рукою, вона дивиться перед собою тяжким пильним поглядом великих виразних очей. Чорні, як смола, коси, що обрамляють крупні риси обличчя,

великі міцні руки, темний одяг, похмуро темний фон картини,— все це створює напружену урочисто-траурну кольорову гаму.

З'явившись на виставці 1906 року, ця картина всім своїм змістом перегукувалась з емоційним станом багатьох передових людей свого часу, особливо інтелігенції. Це не спустошена лихом людина, а сповнений роздумів образ вольової жінки, яка тяжко переживає горе свого народу і здатна до активної боротьби. Тож не випадково картина користувалася великим успіхом у глядача. Після того, як вона експонувалась на виставці в Одесі, художник послав її на XXXV виставку передвижників. Картина була експонована також на пересувній виставці Товариства південноросійських художників у 1910 році. Сім видань її кольорових репродукцій розійшлося на поштових листівках, що були надруковані в Москві.

Певний символічний елемент властивий двом картинам провідного художника Товариства – К. Костанді «Світла хмарка» (1906 р.) та «Синя хмара» (1908 р.), в яких художник в однотипних композиціях розвиває чеховську тему «Вишневого саду». І тут, і там він зображує ту саму старовинну дворянську садибу з того самого місця, але надає композиціям різного змісту. У першій картині, що перегукується з творами В. Борисова-Мусатова, бачимо на другому плані фасад старовинного поміщицького будинку, що потопає в зелені дерев, з красивою доглянутою клумбою, посипаною золотавим піском доріжкою. На їхньому тлі – три безтурботні грайливі панянки у вишуканих вбраннях. Своєю граційністю вони нагадують героїнь картин В. Борисова-Мусатова. У другій картині те ж саме – подвір'я, будинок і сад. Скрізь – запустіння і здичавіння: напівзруйнований портик, вирубані дерева, стоптана клумба, поросла травою доріжка. А на місці колишніх молодих панянок пристаркувата пані з ковінкою. Небо затягнула темна хмара, посилюючи гнітюче враження людської самотності. Можливо таким чином художник, вражений соціально загостреною ситуацією в країні, хотів зазирнути у майбутнє, що, в принципі, йому і вдалося зробити.

Підсумовуючи викладене, можна зауважити, що Товариство південноросійських художників було одним із найзначніших осередків у розвитку українського образотворчого мистецтва. Воно завжди відгукувалось на виклики свого часу і вело активну боротьбу за збереження принципів реалізму в мистецтві. В творчості членів та експонентів Товариства відчувається орієнтація на досягнення передового російського реалістичного мистецтва другої половини XIX сторіччя. Незважаючи на деякі ухили, що були викликані всією складністю того часу і впливом декадентства та формалізму, Товариство в цілому послідовно додержувалось методу реалізму, що допомагало його членам створювати полотна великої художньо-естетичної цінності, в яких відображені суттєві риси життя українського народу в цілому і Південного краю зокрема.

Джерела:

1. Афанасьев В.О. Товариство південно-російських художників [Текст] / В. Афанасьев.– К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961 р. – 131с.
2. История русского и советского искусства [Текст] / Под ред. Д.В. Сарабьянова. – М.: Искусство, 1979 – 490с.
3. Костанді К.К. Світла хмара [ілюстрація]: [репродукція] // КириакКостанди и художники-греки в Одессе. – Одесса, 2002. – 204с.: іл.
4. Костанді К.К. Синя хмара [ілюстрація]: [репродукція] // Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. – Одесса, 2002. – 204с.: іл.
5. Кузнецова Э. В. Исторический и батальный жанр [Текст]. – М.: Просвещение, 1982. – 195 с.
6. Микола Скадовський: до 155 річчя від дня народження митця. Херсонський художній музей ім Шовкуненка. зб. наук. ст. – Херсон: Наддніпряночка, 2000. – 68с.
7. Микола Скадовський. [Образотворче видання] / Каталог. – Херсон: Наддніпряночка, 2000. – 48с.
8. Микола Скадовський. Набір листівок. / Укладач: Дяченко В.В. Автор тексту: Вольштейн Л. М. – Херсон: Наддніпряночка, 2011. – 78с.
9. Революция 1905-1907 года и изобразительное искусство [Текст]: альбом. Вып. третий. Украина и Молдавия / сост. Е. Демченко, ред. В. Шлеев. – М. : Изобразительное искусство, 1981. – 134 с.
10. Русская историческая живопись до октября 1917 года. [Альбом] – М.: Государственное издательство изобразительного искусства, 1962. – 86 с.
11. Скадовський М.Л. Безпритульні [Образотворчий матеріал]: [репродукція] // Микола Скадовський. / Каталог. – Херсон: Наддніпряночка, 2000. – С. 31.
12. Скадовський М.Л. Полювання його Превосходительства[ілюстрація]: [репродукція] // Афанасьев В.О. Товариство південно-російських художників. – Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961 р. – 131с.: іл.
13. Скадовський М.Л. По Володимирці [Образотворчий матеріал]: [репродукція] // Микола Скадовський. / Каталог. – Херсон: Наддніпряночка, 2000. – С. 35.
14. Скадовський М.Л. Розтин мертвого тіла [ілюстрація]: [репродукція]// Афанасьев В.О. Товариство південно-російських художників. – Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961 р. – 131с.: іл.

Т.Г.Шкодівська,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко

УДК: 94 (477)-343.43.054. «1937/1938»

СТАТИСТИКА РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПОЛЯКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ В 1937-1938 роки

У статті на основі статистичних матеріалів та виданої літератури розглядається географія та чисельність репресій польської національної меншини на території Херсонської області в період 1937-1938 рр.

Ключові слова: статистика; репресії; поляки; Херсонщина.

Зі встановленням радянської влади в Україні почалось впровадження заходів направлених на знищення антирадянських елементів та ворогів влади. Фізичне знищення громадян, світогляд яких відрізнявся від комуністичного, було розпочато відразу після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. Воно зачепило середовища видатних діячів і певні категорії населення та періодично сягало своїх піків. Нечуваних масштабів масові репресії

відбувалися після штучного голодомору 1932-1933 років. Упродовж 1937-1938 рр. вони охопили всю країну.

Тема масових репресій привертає увагу громадськості вже багато років. Процес демократизації, що розпочався в другій половині 80-х рр., дав поштовх для продовження роботи про реабілітацію жертв сталінських репресій.

Історія польської національної меншини Півдня України залишається малодослідженою темою в українській історіографії. Важливим джерелом для вивчення репресій є багатотомне видання Реабілітовані історією. У виданні, розподіленому по областях, наведені архівні дані. В цьому напрямку працюють історики Б.В. Чирко [1], Ю.І. Шаповал [2], В.М. Нікольський [3] – досліджують життя національних меншин у 20-50-ті рр. ХХ ст., зокрема, репресії проти національних меншин на території УРСР. Дослідженням репресій на Півдні України займаються М.М. Шитюк [4], О.А. Мягка [5]. У своїх дослідженнях історики використовують архівні матеріали, характеризуючи масштаби репресій в УРСР. На сьогодні в українській історіографії відсутня достатня кількість регіональних досліджень на тему репресій національних меншин, тому автор ставить на меті розглянути масштаби репресій польського населення на Херсонщині.

Для досягнення поставленої мети необхідно з'ясувати географію розселення поляків та їх чисельність.

В кінці 30-х років політика радянської влади щодо польської національної меншини призводить до згортання національного - культурного розвитку і виливається в депортації та масові репресії.

Сталінські репресії 1937-1938 рр. в сучасній історіографії називають періодом «великої чистки», саме в цей період найактивніше відбуваються репресії за етнічною ознакою.

Поштовхом для початку польської операції став оперативний наказ НКВС СРСР №00485 від 11 серпня 1937 року який вимагав: «З 20 серпня 1937 року розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію польських місцевих організацій, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах. Всю операцію необхідно закінчити у 3-х місячний термін» [6]. Після закінчення трьох місячного терміну репресії не припинилися. Місцеві органи влади, подавали прохання про збільшення лімітів на арешти.

Наказ щодо репресій спрямованих проти польського населення не оминув територію Херсонщини. Відповідно даних Всесоюзного перепису населення 1926 року на території Херсонщини представників польської національності нараховувалося 4 474, тобто 34,8% від загальної кількості населення [7, арк. 12-26].

Етнічні поляки на території Херсонщини проживали нерівномірно. Найбільша їх кількість проживала у Чаплинському (1 696 осіб), Херсонському (490 осіб) районах та м.

Херсоні (502 особи) [8, арк. 133]. Також значна частина поляків проживали у Великолепетиському (2 871 осіб) та Нижньосірогозькому (1362 особи) тогочасної Мелітопольської округи [9, арк. 5]. Сталінські репресії не оминули жодного населеного пункту де проживала польська національна меншина.

Переважає більшість репресованих проживали в південно-східній частині області. Генічеський, Іванівський, Нижньосірогозький, Чаплинський райони та м. Херсон. Натомість в Бериславському, Каховському, Скадовському, Цюрупинському районах серед репресованих поляків не відмічено, це спричинено тим, що на цих територіях проживали представники інших національних меншин : німці, узбеки, євреї.

Можемо виділити дві структурні частини: звинувачення за *політичним забарвленням* - участь у контрреволюційних націоналістичних організаціях. На території Херсонської області полякам було висунуто звинувачення про участь у «Просвітах», участь у польських та німецьких націоналістичних організаціях ; за *характером злочину* розподілені на два блоки , а саме контрреволюційна діяльність та шпигунство.

Відповідно до оперативного наказу НКВС СРСР №00485 всі вироки звинувачених, вина яких була доведена в ході слідства розподілялися на дві категорії: до першої категорії, яка підлягала розстрілу відносилися всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри польської розвідки; до другої категорії віднесено менш активних осіб, які підлягають ув'язненню в тюрми і табори, строком від 5 до 10 років.

Переходячи до звинувачень, треба відмітити, що на території Херсонської області було репресовано 239 осіб польської національності, віком 25-50 років. Статевим співвідношенням 3,3% жінок, 96,7% чоловіків.

Спираючись на дані таблиці, можемо визначити, що на території Херсонської області представники польської національної меншини були звинувачені за такими статтями : антирадянська агітація, антирадянська діяльність, контрреволюційна агітація, контрреволюційна діяльність, шпигунська діяльність, участь у польській повстанській організації, участь у націоналістичних організаціях, контрреволюційна пропаганда, шкідництво, диверсії, антирадянська пропаганда, зв'язок з польським консульством.

Найпоширенішим на Херсонщині було звинувачення в антирадянській агітації, за даними таблиці ми можемо прослідкувати, що звинувачено 33,5 % - 80 осіб, з яких лише 17 було відправлено до військово-трудова таборів (ВТТ). Серед яких були О.Ф. Яворський, Т.Ф. Матковський, Д.Ф. Кучинський, Л.І Демецький, І.Т. Клиста. Але серед заарештованих, були такі особи, які до суду не притягувалися. Жителі с. Григорівка Чаплинського району Богачевський П.А. та Рогальський В.Л. були заарештовані в 1938 році, але зважаючи на недостатню кількість доказів були звільнені з-під арешту в березні 1939 року [10, с. 892-920].

В Нижньосірогозькому районі зі звинуваченнями в антирадянській діяльності було заарештовано 22 особи – 43 % від загальної кількості репресованих за поданим звинуваченням по області. В Нижньосірогозькому районі органи НКВД діяли досить жорстко. З арештованих 49 осіб в районі, всі без винятку були розстріляні. З сімей Вільяновських, Орловських, Цисельських, Чайковських було розстріляно по три особи [10, с. 704-720].

Третім найпоширенішим звинуваченням була контрреволюційна агітація – 13%, або 31 особа. Часто звинувачення висувалися членам родини репресованого. Дружині звинуваченого в контрреволюційній агітації В.Ф. Вестріх, М.В. Вестріх – Боярчук, яка проживала за адресою м. Херсон вул. Паровозна 7 було висунуто звинувачення «допомога чоловіку в контрреволюційній агітації» [10, с. 83-233].

Звинувачення в контрреволюційній діяльності та контрреволюційній пропаганді висунуто відповідно 8,4% та 2,9% громадян.

В селі Правдине (колишня назва – Цареводар) Білозерського району «викрито» «контрреволюційну організацію», члени якої проводили антирадянську агітацію та виказували незадоволення масовими арештами поляків. До розстрілу було засуджено Т. А. Джишевського, І. П. Білецького, Ю. П. Білецького, С. П. Білецького, Ф. В. Вансовича, Ф. Ф. Вишневського, І. М. Нагеля. До 10 років позбавлення волі засуджено Л. В. Бистринського [10, с. 83-233].

Важливим завданням для радянської влади було, виявлення іноземних шпигунів. На території Херсонської області в шпигунській діяльності звинувачено 16 осіб (6,7%). Відповідно статистичних даних, найбільша їх кількість проживало на території м. Херсон.

Поляків звинувачували у націоналістичній діяльності польській та німецькій 6,3 %. Всі особи були розстріляні.

Невелика кількість населення була звинувачена в шкідництві та диверсіях (2%), антирадянській пропаганді (1,3%) та зв'язку з польським консульством (1,3%). Звинувачення в зв'язку з польським консульством висувалися особам, які прагнули покинути країну і повернутися на Батьківщину.

В цілому спираючись на аналіз викладеного матеріалу бачимо, що радянська влада, будуючи соціалістичне суспільство, розуміла важливість у цьому процесі національних меншин. Наслідком цього стала політика «коренізації» та «національний ренесанс» 20-х років ХХ ст. В рамках загальнодержавної політики в 30-х роках ХХ ст. ставлення влади змінюється.

Для польської національної меншини в цілому та Херсонщини, зокрема, ця зміна вилилася в депортації та масові репресії, згорання національно-культурного розвитку. В м. Херсоні репресовано 10%, тобто кожного п'ятого поляка який проживав у місті. На території Нижньосірогозького району 49 осіб, що становить 3,5%. На території наймасовішого

проживання поляків - Чаплинського району репресовано 31 особу - 1,8% від загальної кількості поляків району.

Джерела:

1. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ ст.) / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995.
2. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І Шаповал. – К.: Наук. думка, 1993.
3. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // УДЖ. – 2001. – №2. – С.74-89.
4. Шитюк М.М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец 07.00.01/ НАН України / М.М Шитюк. – К., 2001.
5. Мягка О.А. Поляки Херсонщини у 20-30 рр ХХ ст./ О.А. Мягка // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Випуск 127. – Том 140: Історичні науки. – Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С.137-143.
6. Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР № 000485 від 11.08 1937 [Електронний ресурс] – режим доступу <http://www.memo.ru/history/document/pow.htm>.
7. Всесоюзний перепис населення 1926 року. – Т. XIV. – М.: ЦСУ СРСР, 1929. – С. 12-36.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-2. Оп. 1. Спр. 979. Арк. 133.
9. Державний архів Запорізької області. Ф.Р-3756. Оп. 1. Спр. 862. Арк. 5.
10. Вірлич А.Е, Карпова А.В Реабілітовані історією. У 27-ми томах. Херсонська область/ А. Е. Вірлич, А.В. Карпова. – Херсон: ВАТ «Видавництво «Наддніпрянська правда», 2005.

А.В.Шкуро,
науковий керівник – к.і.н., доц. А.А.Кучеренко

УДК 94(477): 323.1

**УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК – ПЕРШЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО
САМВИДАВУ**

У статті розглянуто появу першого періодичного видання України – «Українського вісника», розглянуто основні етапи становлення самвидаву та його роль в утворенні українського правозахисного руху.

Ключові слова: Український вісник; періодичне видання; самвидав.

В умовах жорсткої політичної цензури про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів активних учасників національного руху не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. став «самвидав» – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну. Першим періодичним виданням українського самвидаву став «Український вісник» очолюваний В'ячеславом Чорноволом.

Точної дати народження вісника (як тексту, так і самого терміна), як зазначає дослідник цього питання І. Кошелівець [5], встановити не можемо, але деякі його прояви датовані кінцем 1962 р. Масове ж виготовлення і поширення самвидаву в Україні припадає на 1963 р., що підтверджує й І. Світличний [3]. Очевидно, що виникнення самвидаву в Україні тісно пов'язане із загальносоюзним дисидентським та самвидавним рухом у Прибалтиці, Білорусі, Росії,

зокрема у «самвидавних столицях загальносоюзного масштабу» Москві, Ленінграді тощо.

У своєму розвитку «Український вісник» пройшов декілька етапів. Перший припадає на початок 1960-х рр., коли виник суто літературний «самвидав». Це були переважно поезії, а також статті чи спогади, що стосувались питань літератури. Другий охоплює 1963-1965 рр., коли з'являються статті політичного характеру, а також анонімна публіцистика. Третій етап – друга половина 1960-х рр. – це період поширення статей з авторськими підписами, з перевагою публіцистики і документів. І, нарешті, четвертий етап – 1987 р. – початок відновлення перших видань вісника [1].

У першому номері українського самвидавного журналу «Український вісник» (січень 1970 р.) тоді анонімний упорядник і редактор (В. Чорновіл) зазначав, що самвидав є стихійною формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова. Переважна більшість самвидавських документів не носить антирадянського характеру (не менше 99 відсотків), хоч КДБ час від часу і арештовує людей за його розповсюдження. Очевидно, владі в принципі неприйнятне явище, коли будь-яке друковане слово шириться поза цензурою [2].

Тематика «Українського вісника» відзначалась різнобічністю, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху, й аналітичні статті, а найголовніше – факти порушень прав людини (репресії, геноцид, становище політв'язнів).

У підготовці та розповсюдженні «Українського вісника» найактивнішу участь брали М. Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та інші. Як твердить історик Г.Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах. Слідом за інтелігенцією до розповсюдження поступово втягувалось робітництво. Наприклад, під адресованим у квітні 1968 р. вищому партійному та державному керівництву СРСР листом-протестом проти незаконних репресій та судів в Україні з-поміж 139 підписів діячів науки, літератури, мистецтва, виробничої інтелігенції, педагогів та студентів були прізвища 28 робітників.

Відомий аналітик українського руху опору Мирослав Прокоп подав у журналі «Сучасність» за 1974 р. своєрідну «анатомію» опозиції, тобто соціологічний аналіз 530 учасників руху, згаданих у документах самвидаву. За фахом найчисельнішу групу становила інтелігенція (інженери, лікарі, вчителі, журналісти) — 36,8 %, далі йшли робітники — 12,8 %, науковці — 11,9 %, літератори — 10,9 %, студенти — 9,2 %, митці — 6,6, священники Української католицької церкви — 4,7 %, селяни — 2,6 %, один працівник міліції і один матрос. Професії 21 особи встановити не вдалося. Серед учасників руху було 14,9 % жінок. За віком домінуючою була група людей 25-45 років. Більшість опозиціонерів не оминула членства в комсомолі, але комуністами стали лише окремі з них. Невеликою була й кількість колишніх членів

ОУН.

Друга половина 1960-х, так і початок 1970-х рр. були періодом розквіту українського “самвидаву”. На сторінках наступних випусків часопису в 1970-1972 рр. вийшло шість номерів “Українського вісника», п’ять з яких потрапили за кордон і були передруковані українськими видавництвами [4] містилася інформація про порушення свободи слова, інших демократичних свобод, гарантованих конституцією, про судові і позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму і українофобії), про становище українських політ’язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. Також давався огляд або повністю наводилися публіцистичні статті, що вже набули поширення у “самвидаві”.

Поява “Українського вісника” означала вихід національного руху на вищий щабель свого розвитку, дуже близький до організаційного оформлення. Поширюючи інформацію про замовчувані владою події суспільно-політичного життя, публікуючи матеріали “самвидаву”, журнал формував світогляд частини українців, сприяв залученню щораз більшої їх кількості до активної політичної діяльності.

Врешті-решт, масштаби поширення та читання “самвидаву” набули таких значних розмірів як в СРСР, так і в Україні (за офіційними даними в республіці було вилучено близько 5 тисяч антирадянських, націоналістичних та інших ворожих документів), що призвело до ухвалення 28 червня 1971 р. ЦК КПРС таємної постанови “Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів”, а невдовзі – відповідного рішення на республіканському рівні [5]. Тобто була санкціонована широкомасштабна акція з розгрому “самвидаву”, результатом якої став “генеральний погром” 1972-1973 рр. – арешт провідних і не тільки діячів українського національного руху. В своєму звіті ЦК КПУ доповідав у Москву, що внаслідок проведення відповідних заходів “активність в середовищі націоналістичних елементів, що залишилась на свободі, помітно знизилась, частина з них припинила антирадянську діяльність” [2].

Ставлення до випуску «Українського вісника» було неоднозначним: багато хто з творців самвидаву боявся, що видання прискорить арешти і неодноразово говорили про те, що потрібно призупинити його діяльність, але примірники вісника продовжували розповсюджуватись по всій Україні.

Цікаво, що на титульній сторінці «Українського вісника» було вміщено застереження «легальне позацензурне видання». Над цим не раз кепкував С.Хмара, який з іронією запитував: «Цікаво, де б опинився редактор «легального видання», якби КДБ знав, хто і де його укладає?».

На жаль, ці питання для КДБ не довго залишались без відповіді. В 1972 р. головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з

метою конспірації й вони були змушені припинити видання часопису. Найдосвідченіші кадри республіканського й союзного КГБ були кинуті на виявлення видавця, однак ні затримати Чорновола з матеріалами вісника, ні доказати його причетність до видання в суді не змогли. У кінці 1971 р. В. Чорновіл ініціює створення «Громадського комітету захисту Н. Строкатої», розповсюджує відкритий лист до «ЦК КПУ», в якому виступає на захист заарештованого В. Мороза, здійснює ряд інших громадських акцій. Крім Чорновола 12 січня були заарештовані: у Києві – Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, трохи пізніше – Іван Дзюба та інші; у Львові – Михайло Осадчий, Іван Гель, Стефанія Шабатура, Ірина Стасів-Калинець, трохи пізніше Ігор Калинець та ін.

Під час обшуку у В. Чорновола 30 вересня 1965 р. було вилучено твори Б. Грінченка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, Є. Олесницького, В. Щурата, Рабіндраната Тагора, А. Крушельницького, Б. Лепкого, М. Возняка, Г. Костельника, І. Крип'якевича, В. Винниченка, Б. Антоненка-Давидовича і навіть «Галицько-Волинський літопис».

Якщо ж не набирали достатніх «підстав» для застосування політичних статей Карного кодексу, то вдавалися до кримінальних, фабруючи справи зазвичай у переддень закінчення терміну ув'язнення чи заслання або невдовзі після звільнення. Такого переслідування зазнали Микола Плахотнюк, Сергій Параджанов, В'ячеслав Чорновіл, Микола Горбаль, Василь Січко, Володимир Монбланов та інші.

Найнебезпечніших вільнодумців ізолювали у психіатричних лікарнях, зокрема спеціального типу, що були фактично психіатричними тюрмами. Потрапляли туди також ті, кому ні антирадянщини, ні аморальщини приписати не вдалося, а також віруючі з вищою освітою, порушники кордону, учасники виробничих конфліктів. Якщо в'язні могли сподіватися, що їх випустять на волю, то у психлікарні могли «лікувати» хоч до смерті. Щоб перетворити здорових людей на психічно хворих, застосовувався цілий набір засобів. «Хворого» дисидента вміщували в середовище вбивць, гвалтівників, параноїків під наглядом «санітара» з карних злочинців. А завершити справу допомагали препарати, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції. Серед жертв цього психічно-в'язничного терору були генерал Петро Григоренко, математик Леонід Плющ, лікар Микола Плахотнюк. Примусового «лікування» зазнали Зіновій Краківський, Василь Рубан, Йосип Тереля, Михайло Ковтуненко та багато інших. Вчителя Віктора Рафальського катували у психіатричних тюрмах 27 років (1954-1959, 1962-1964, 1967-1987). Загальна кількість в'язнів психлікарень невідома. За підрахунками Леоніда Плюща, у 70-х рр. їх в СРСР було близько двох тисяч.

Окрім судового, активно використовувалось й адміністративне переслідування дисидентів, а саме: звільнення з роботи, виключення з КПРС, комсомолу, творчих спілок, вузів й аспірантури, вилучення з видавничих планів і позбавлення права писати й малювати, відмова

у захисті і затвердженні захищених дисертацій, за балотування на конкурсах у наукових закладах, оголошення всіляких доган, позбавлення права на професію тощо.

За сталінською традицією переслідувань зазнавали не лише дисиденти, але й їхні батьки, діти, близькі родичі.

Найкращим варіантом для режиму, який вирішував усі клопоти з дисидентами, була їх смерть. А для самих засуджених переслідування тривали і після смерті. Так, тіло в'язня родичам не віддавали до закінчення терміну ув'язнення, а заривали на табірному цвинтарі, залишаючи над похованим лише безіменну табличку з номером.

Тих, кого не вдавалося зжити зі світу, активно «перевиховували». Починалися «виховні» заходи одразу після арешту. Ізоляція від суспільства, підступність слідства, приниження з боку наглядачів, цілодобове освітлення камер, постійне підглядання у вічко, «підсадні» співкамерники, зазвичай з числа деградованих карних злочинців, багатогодинні допити ставили на меті зламати волю заарештованих.

Суди переважно були закритими. Лише на оголошення вироку інколи допускалися родичі і друзі, хоча за кримінально-процесуальним кодексом суд може бути закритим лише тоді, коли йдеться про сексуальні злочини, інтимні сторони життя підсудних, державну таємницю або злочини неповнолітніх. Якщо ж суд і вважався відкритим, то аудиторію старанно добирали і «сторонніх», тобто близьких підсудного, не допускали.

Інакомислячих вміщували переважно у табори суворого або особливого режиму, умови перебування в яких, за виразом В.Стуса, сягали «поліцейського апогею»: смугастий одяг в'язня, ізольовані камери, злиденне харчування, тяжка праця. І арсенал покарань: ПКТ (приміщення камерного типу), ШЗО (штрафний ізолятор, те саме, що карцер у тюрмі), позбавлення побачень, «ларка», обшуки, свавілля, знущання, приниження, заборона мати свої книги, записи. Будь-яке звертання до влади не лише залишалося без відповіді, а й тягло за собою жорстоке покарання [4].

Повернення з ув'язнення чи заслання не означало здобуття свободи. Інакше кажучи, як правило, передавали під прилюдний нагляд міліції. «Будучи під наглядом, — писав у заяві до Верховної Ради СРСР Левко Лук'яненко, — я не маю права виїжджати без дозволу міліції, від вечора до ранку не маю права залишати своєї квартири, не маю права відвідувати готелю, кав'ярні, барів, ресторанів міста і зобов'язаний кожної п'ятниці між 17 і 18 зголошуватись у міліції для реєстрації. Моє помешкання навідують міліціонери і дружинники. Мене перевіряють на праці. Це офіційний нагляд. А неофіційний нагляд, у висліді якого органам влади відомий кожний мій крок, — де його межа? Він позбавляє інтимності все моє життя. Мої листи перевіряє КДБ і потім використовує їх проти мене... А «тайна» телефонних розмов...» Мета нагляду — тримати людину «в постійному нервовому напруженні, не дати їй можливості зайнятися

суспільною діяльністю, ізолювати її і поступово поставити на коліна». Більшість інакомислячих представників інтелігенції після звільнення потрапляли у «внутрішню еміграцію», позбувшись доступу до засобів масової інформації, права публічно виступати і друкуватись, малювати і брати участь у виставках, знімати фільми і робити телепередачі.

Репресії 1972 р. були загальноімперською акцією. В Москві та Новосибірську відбулись арешти за справою «ХТС». Г. Касьянов пише, що за неофіційними джерелами 30 грудня 1971 р. Політбюро ЦК КПРС «ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву». Партійне керівництво УРСР на чолі з П. Шелестом підтримало ініціативу Москви, бо фактично вже не мало влади в республіці.

Характерно, що навіть з ізоляцією групи В. Лісового органами КДБ робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрав на себе лікар С.Хмара, художник-реставратор В.Карабін, науковець О.Шевченко та інженер В.Шевченко, які включили до часопису (№ 2, 7-8) ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала праця самого С.Хмари під псевдонімом М.Сагайдак «Геноцид українців в СРСР», просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу. Згаданою ініціативною групою було підготовлене і наступне число журналу. Однак внаслідок оперативних заходів радянських спецслужб його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області.

Другий арешт В. Чорновола також був пов'язаний з «Українським вісником» під час широкомасштабної репресивної акції КГБ, коли було ув'язнено десятки інакодумців, у сотнях помешкань проведено обшуки, тисячі людей опинилися під постійним наглядом. Після 14-місячного слідства, в ході якого не було доведено жодного епізоду звинувачення, а поряд з «Українським вісником» та самвидавними статтями фігурувало зберігання віршів і навіть виписок з офіційних видань, Львівський обласний суд установив покарання: шість років таборів суворого режиму й три роки заслання. Від дня арешту В. Чорновіл відмовився від участі в слідстві й давав показання лише тоді, коли мовчання могло бути використане не на шкоду іншим особам. Незадовго до завершення слідства у Львівській тюрмі КГБ Вячеслава Чорновола жорстоко побили наглядачі й вивели босого й майже роздягнутого на мороз [1].

Видання самвидаву було зупинено аж до серпня 1987 р., коли у Львові вийшов у світ перший номер журналу «Український вісник». Це було перше не підцензурне видання у республіці, в якій не було місця «прискоренню», «гласності» та іншим модним віянням перебудови.

«Український вісник» для історії української преси явище не менш значуще і знакове, ніж ленінська «Правда» для декількох поколінь більшовиків. Влада ще не дозволила дійсно вільний друк, але й сил заборонити вже не було.

Саме, в 1987 р. був відновлений перший номер журналу, який був присвячений пам'яті Василя Стуса. На обкладинці вказувалося соборне «Київ-Львів», редколегія: Іван Гель, Михайло Горинь, Павло Скочок, В'ячеслав Чорновіл (відповідальний редактор).

Самвидавний журнал зразка серпня 1987 р. – це не гладкі сторінки сучасного офісного друку. Це 360 сторінок, друкованих на машинці – точніше на декількох машинках. Папір від цигаркового до півкартона. Через фіолетову та чорну копірку. З різним інтервалом. Словом, класичний самвидав. Класичне визначення терміну приписують російському дисиденту Володимиру Буковському – «сам пишу, сам здійснюю цензуру, сам редагую, сам розповсюджую, а потім сам за це все відбуваю термін [2].

“Самвидав” відіграв важливу роль в суспільно-політичному житті України 1960-1970-х рр. Він став складовою частиною українського національного руху, виконував роль об'єднавчого фактора, пов'язуючи не об'єднані організаційно ланки руху та окремих його учасників. Поширюючи інформацію про дійсний стан національного життя, інші актуальні проблеми сучасності, “самвидав” сприяв піднесенню національної свідомості частини українців, відтак, залученню їх до свідомого політичного життя. “Самвидав” готував ґрунт для подальшої боротьби за визволення України.

Важливо підкреслити, що якщо в 60-х рр. засобом «самвидаву» поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В.Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідком «Хроніки текущих событий», або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань [3].

Незважаючи на наукові складнощі, певні невдачі видання «Українського вісника» стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги. Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень.

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що «...на базі

виготовлення і розповсюдження» самвидавської літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції.

Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів Ю.Андропов називав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. «В цих та інших містах, – зазначав він, – виявлено близько 3000 осіб, які, називаючи себе «антисталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху», займаються виданням як окремих документів, так і збірників: «Хроніки текущих событий», «Вестника Украины», «Общественных проблем» тощо» [2].

Наведена головою КДБ СРСР «кількість активних розповсюджувачів «самвидаву» викликає серйозні сумніви. В даному випадку або ж йдеться про кількість засуджених, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1968 р. по червень 1971 р. «за антирадянську агітацію», поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний устрій було профілактовано понад 6 тисяч громадян. Як свідчать документи, переважна їх більшість тією чи іншою мірою пов'язана з «самвидавом».

Масштаби розповсюдження «самвидаву» засвідчили також вражаючі операції органів КДБ, спрямовані проти осередків виготовлення, зберігання та розповсюдження «самвидаву», проведені в другій половині 60-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування. Розповсюдження «самвидаву» ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х років вона виготовила фотоплівки статті «Пам'ять героя» про самоспалення В.Макухи, «Репортажу із заповідника імені Берії» та ін., які регулярно переправлялися до Кам'яно-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій [3].

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, видання «Українського вісника» в 60-80-х рр. залишається помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показував конкретні шляхи реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні і піднесенні багатовікових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, створенні необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Джерела:

1. Бажан О. Г. «Самвидав», як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках [Текст] / О.Г.Бажан. – К.: Основа, 2008. – С. 4-5

2. Карпенко В. Національна ідея в українській періодиці. [Текст] / В. Карпенко // . – К.: Центр вільної преси. – 1999. – 375 с.
3. Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. / Г. Касьянов. – К.: Либідь. – 1996.
4. Обертась О. Є. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років) / О. Є. Обертась. – К.: Смолоскип, 2010.
5. Стасюк І. М. Самвидав в українському національному русі 1960-1970-х років / І.М. Стасюк. – К.: Основа, 2000. – С. 2-5.

Д.О.Чеботарьова,
науковий керівник – к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ САМОВРЯДУВАННЯ 1991-1996 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАПЛИНСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ

У статті проаналізовано особливості становлення та розвитку районної Ради, зроблено висновки щодо напрямів удосконалення місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: історія; самоврядування; Чаплинська районна рада.

З моменту вступу України на шлях незалежності в колі першочергових завдань державного будівництва є створення системи місцевих органів влади і управління. Розв'язання цієї проблеми потребує комплексного підходу, який би враховував реалії сьогодення, світовий досвід і національні особливості територіальної самоорганізації населення. З іншого боку, вагоме місце серед найактуальніших проблем історичної науки займає історія окремих регіонів не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних регіональних проблем і шляхів їх розв'язання.

Зміцнення і розширення основ місцевого самоврядування, що створює можливості для кожного громадянина бути активним і безпосереднім учасником забезпечення своїх різноманітних інтересів. Якщо спочатку ідея місцевого самоврядування в основному була спрямована на розвиток у громадян почуття належності до однієї територіальної спільноти, то сьогодні вона є ключовим елементом організації публічної влади в громадянському суспільстві, механізмом забезпечення прав і свобод особистості, необхідною передумовою розкриття всіх потенційних можливостей людини, її постійного й усебічного вдосконалення [6, С. 167].

Місцеве самоврядування є таким інститутом, який, з одного боку, неможливий без достатнього рівня громадської активності, а з іншого – входить у систему публічної влади, і в цьому аспекті хоча й перебуває поза системою державних органів, є однопорядковим й односистемним із державою явищем. Незважаючи на те, що певні елементи вже склалися, інститут місцевого самоврядування так і не набув характеру цілісності. Основними причинами цієї затримки є такі: по-перше, більшість громадян майже не розуміє суть місцевого самоврядування, а також свою роль і відповідальність як первинних суб'єктів самоврядування;

по-друге, багато представників влади мають низький рівень організаційної культури і перебувають у полоні старих традицій управління, що заважає належною мірою усвідомити ті переваги, які може внести в їх управлінську діяльність реалізація конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні [7, С. 103].

Аналіз основних систем місцевого самоврядування, взаємодії інститутів влади на місцях є необхідною складовою системного втілення місцевого самоврядування в Україні.

Перший етап розвитку системи місцевого самоврядування в Україні тривав у 1991-1996 рр. і характеризувався початком її відродження. У прийнятих на той час нормативно-правових актах практично були відсутні положення, які б закріплювали європейські норми та стандарти, притаманні інституту місцевого самоврядування. Модель управління місцевими справами, що почала формуватись в Україні впродовж 1991–1996 рр., мала всі ознаки моделі перехідного етапу, характерної для посткомуністичних країн Європи (Польщі, Угорщини, Литви). Проте, на відміну від європейських країн, які ще із середини 1990-х рр. визнали своїм пріоритетом розвиток самоврядування і перейшли до моделі рівноправної участі та взаємодії органів місцевого самоврядування з державою, передавши значну частину державної власності (землю, будівлі, інфраструктуру) органам місцевого самоврядування, в Україні цей процес затягнувся на десятиліття

[9, С. 210].

Для прикладу наведемо діяльність Чаплинської районної Ради. За протоколами сесій бачимо поступове формування місцевого самоврядування.

Єдність думок і дій депутатського корпусу, яка спостерігається за звітний період, забезпечує більш продуктивну роботу районної Ради. Аналіз свідчить, що на сесіях Ради, у постійних комісіях при підготовці документів і прийнятті рішень відчувалася однотайність депутатів. Однак через об'єктивні причини зроблено було дуже мало.

У серпні-вересні 1991 року проаналізовано виконання Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Підсумок однозначний – Закон не працює. Зроблено тільки одне - структури Рад приведено у відповідність із вимогами цього Закону, об'єднано посади голів Рад і виконкомів [1].

Водночас нічого не зроблено по наданню Радам реальної влади, її рівень залишається низьким. Одним з елементів влади є власність, однак про неї не прийнято ніякого рішення.

Цілком не вирішено питання формування місцевих бюджетів. Органи місцевого самоврядування діють формально. Сільські комітети, що створенні у селах працюють на громадських засадах, не мають ніяких коштів [3, С. 5].

Не кращим чином діють і самі Ради. Закон їм дав право самим визначати свою структуру і штати, але в умовах гострого бюджетного дефіциту виявляються надмірності у використанні коштів на утримання апарату управління.

Якість роботи сесії значною мірою залежить від роботи всіх без винятку депутатів, від того, як виконуються ухвалені рішення. Із задоволенням можна відзначити роботу депутатів райради С. С. Колеснікова, К. І. Міщенко, В. І. Коваленко, В. І. Максименка, М. П. Свіргоцького. Але, на жаль, цей перелік не довгий. Є значна кількість депутатів, які проявляли активність лише під час передвиборної боротьби [3, С. 8].

Позитивною можна назвати діяльність комісії по агропромислому комплексу, охороні природи та раціональному використанню природних ресурсів і діяльність комісії по будівництву, благоустрою, транспорту, зв'язку, комунальному господарству та побутовому обслуговуванню [3, С. 25].

Вузьким місцем у роботі апарату районної Ради є організація контролю за виконанням рішень, що приймалися. На жодному з засідань не було представлено інформацію про виконання того чи іншого рішення сесії. Говорити про те, що вони не виконувались, було б не правильно, але процесом контролю за виконанням рішень треба керувати [3, С. 9].

Депутатам дано накази, які були виконані частково. Проведено роботи по ремонту опалювальної системи у Бастазарівській СШ, широко розгорнуто благоустрій Білоцерківки, завершується обладнання будинку-інтернату в Першоконстантинівці, виконано значний обсяг по асфальтуванню вулиць в Іванівці [3, С. 27].

Великим промахом у роботі Ради є те, що окремі пропозиції депутатів просто не беруться до уваги. Ніщо так негативно не діє на активність депутатів, як байдужість до порушення ними проблем.

З протоколів засідань сесій бачимо, що збільшилась кількість скарг, звертань громадян з питань роботи транспорту та забезпечення населення ринковими фондами для придбання легкових автомобілів, не зменшуються випадки порушень трудового законодавства, порушень у побутовому, комунальному і торговельному обслуговуванні населення [4, С. 12].

У складній тогочасній ситуації районна Рада народних депутатів, її виконком зосереджують свою увагу на вирішенні важливих питань, що стосуються створення нормальних умов для життя громадян району. Та все ж не можна сказати, що стиль, форми і методи роботи виконкому, його відділів повною мірою відповідають надіям і сподіванням виборців [4, С. 14].

У липні 1992 р. діяльність районної Ради переходить до нової праці за новим Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [2].

Спостерігаємо, перше, звільнення місцевих Рад народних депутатів від не власних їм державних функцій та зосередження зусиль на вирішенні питань місцевого життя в інтересах

населення відповідної території. У зв'язку з цим місцеві Ради визначаються сьогодні не як органи державної влади, а як органи місцевого самоврядування.

Друге, утворення на місцях замість виконкомів органів виконавчої влади на чолі з представником Президента України та послідовне розмежування їх функцій і повноважень з функціями і повноваженнями органів місцевого і регіонального самоврядування.

Третє, чітке розмежування повноважень у самій системі місцевого самоврядування між Радами і виконавчими комітетами на користь виконкомів при збереженні верховенства Рад як представницьких органів місцевого самоврядування. Завдяки цьому передбачається створення умов для більш плідної роботи Рад з населенням, громадськими організаціями, вуличними, квартальними та сільськими комітетами самоврядування. Важливо зауважити, що в новій редакції Закону підкреслено: органи місцевого самоврядування є основою демократичного устрою влади на Україні [5, С. 6].

Нові умови, що диктуються життям, потребують переосмислення принципів роботи, наповнення їх новим змістом. Після наради голів Рад укладені угоди між сільськими і районною Радами, якими останній делеговано ряд повноважень.

Головним у роботі Ради є, безсумнівно, активність депутатів: їх виступи на сесіях, участь у роботі постійної комісії, звітувати перед виборцями. Тільки знаючи дійсний стан справ на місцях, володіючи ситуацією, знаючи запити людей, Рада буде виразником інтересів народу.

Місцеве самоврядування потребує подальшого розвитку й удосконалення. Для забезпечення ефективності і дієвості інституту місцевого самоврядування як складової системи територіальної організації влади в Україні необхідна невідкладна реалізація ряду заходів у частині ідеології, юрисдикції та технології самоврядування. Сучасна система законодавства про місцеве самоврядування потребує вдосконалення на засадах зміцнення організаційної, правової, фінансової, матеріальної, адміністративної самостійності місцевого самоврядування [8, С. 185].

Отже, в основі побудови нової моделі організації влади має бути гармонізація інтересів держави, регіону, територіальної громади та особи. Зрівноважувальними у взаємовідносинах держави і місцевого самоврядування мають бути інтереси особистості, для реалізації потреб якої функціонують держава і місцеве самоврядування.

Джерела:

1. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: закон України від 7 грудня 1990 року № 533-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР, 1991. - № 2. - Ст. 5.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21 травня 1997 року № 280 / 97 – ВР // Офіційний вісник України, 1997. - № 25. – С. 20.
3. Архівний відділ Чаплинської райдерж адміністрації. Ф. № Р-325 Чаплинська районна рада, оп. № 2, спр. № 672 Протокол 7 сесії Чаплинської районної Ради народних депутатів XXI скликання, 72 Арк.
4. Там же, Спр. № 693 Протокол 9 – 10 сесії Чаплинської районної Ради народних депутатів XXI скликання, 114 Арк.

5. Там же, Спр. № 714 Протокол 3 сесії Чаплинської районної Ради народних депутатів XXII скликання, 42 Арк.
6. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография / В. А. Григорьев. – К.: Истина, 2005. – 424 с.
7. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник / В. С. Журавський, В. О. Серьогін, О. Н. Ярмаш. – К.: Ін Юре, 2003. – 671 с.
8. Іщенко О. М. Місцеве самоврядування: світовий досвід та особливості української моделі / О.М. Іщенко; Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи. – К., 2002. – 603 с.
9. Пухтинський М. О. Розвиток місцевого самоврядування в Україні: стан, проблеми, перспективи / М. О. Пухтинський, П. Т. Павленчик, В. М. Князев. – К. : Логос, 2002. – 212 с.

Л.В.Ясинецька-Єгорова,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко

УДК: 94

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СВЯТКОВО- ОБРЯДОВІЙ СФЕРІ НА ХЕРСОНЩИНІ У 1920-Х РОКАХ

Мета даної статті – проаналізувати зміни і перетворення, котрі відбулися в святково-обрядовій сфері віруючих Херсонщини.

Ключові слова: релігія; обряди; політика; історія; Херсонщина.

Одним з важливих питань дослідження релігійного життя України, зокрема Херсонщини, є антирелігійна політика радянської влади в святково-обрядовій сфері. Із встановленням радянської влади виконання релігійних обрядів та свят залежало від політики держави, яка намагалася унеможливити вплив релігійних обрядів та свят на життя й свідомість людини. Серед сучасних дослідників даної проблематики можна виділити Бабенко Л. Л., Гаєвську Т. І. тощо [1, 2]. Найбільш цінним джерелом інформації можна вважати друковані видання, такі як «Херсонський комунар» та «Безвірник», на сторінках яких найбільш яскраво проілюстровано трансформаційні процеси у житті віруючих.

Жовтневий переворот 1917 р. вніс радикальні зміни в соціальну сферу України, що призвело до руйнування усталених стереотипів й сукупності традиційних цінностей святкової та обрядової культур. Згідно із «Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» церква позбавлялась свого становища і підтримки державної влади, церковні організації втрачали право нав'язувати людям виконання релігійних норм, релігія проголошувалася приватною справою кожного [5, с. 99]. Цим декретом «скасовано супровід релігійними обрядами будь-яких заходів чи дій державних і громадських установ та організацій. Дозволялося вільне використання релігійних обрядів, але за умовою, що вони не порушуватимуть громадського порядку і не викличуть посягання на права громадян» [5, с. 100]. Таким чином, радянська влада законодавчо відмовилась від системи християнських, мусульманських та усіх інших релігійних обрядів.

У 20-ті роки при ідеології наукового комунізму у місті й на селі важливого місця набуває атеїстична пропаганда. Вживаючи заходи проти релігійного світогляду серед населення

радянська влада впроваджувала «новий побут», метою якого була заміна традиційної обрядовості. Це так звані «червоні» обряди, котрі спрямовувалися проти релігійної обрядовості і релігії загалом. За задумом радянського керівництва «червоні обряди» повинні були повністю витіснити обрядовість, притаманну царській Росії, зокрема церковні «Різдво», «Пасху», «Трійцю» тощо. Релігійний обряд хрещення прагнули замінити громадянським обрядом «октябрин», котрий здійснювався без священика, священної води та іншого. Хрестини уподібнювалися до мітингів робітничих колективів і були далекі від сімейно-побутових обрядів. На сторінках друкованого органу Херсонського окружного виконавчого комітету - газети Херсонський комунар неодноразово з'являються невеликі публікації про пролетарські хрестини. У статті «Пролетарські хрестини» від 5 липня 1924 року повідомлялося про хрестини дочки члена союзу «Всеробітземліс», кандидата КП(б)У товариша Живленка: «...Урочисте свято відчинив секретар райпаркому, який з'ясував значення нових пролетарських хрестин. Далі з привітаннями виступали представники різних організацій...» [8, с. 5]. На таких урочистостях досить часто читали доповідь-лекцію атеїстичного змісту, виголошували поздоровлення батькам від секретаря комсомольської організації, шанованих більшовиків, колег по роботі. Подібних прикладів безліч.

Звернемося до церемонії укладання шлюбу. Церковний обряд вінчання супроводжували дзвони, свічки, проскури, церковний спів, кадильний дим, молитви, ікони, рушники, освячена вода, квіти та безліч інших релігійних обрядів, дій і атрибутів, що їх використовували церковнослужителі. А на початку 1920-х років релігійному вінчальному обрядові й народному весіллю протиставлялася світська форма одруження – «червоне весілля» [4, с. 129].

Однак вже у 1930-му році Кривохатський М. у своїй статті «Виганяймо релігію з побуту колективіста (боротьба проти релігійного побуту – боротьба за соціалістичну перебудову села) практику заміни релігійних обрядів новими (октябрини, червоні весілля) вважає неідеальним, й робить висновок, що останніми роками нові обряди вже зовсім забуті, окрім громадянського похорону, котрий треба як слід організувати, чого на селі й досі не можуть зробити.

Автор наводить заяву колгоспника, делегата з Херсонщини на всеукраїнському з'їзді юнаків-колгоспників: «Маса наших колективістів порвала з богом і церквою, але коли доходить до побуту, то хоч знов клич попа. Умер у нас один колективіст, поклали його на сани, відвезли й закопали. Це справило на колгоспників негативний вплив, бо маса звикла до якихось зв'язаних з цим обрядів, а ми навіть не уміли організувати громадянського похорону». Відповідь на те, як саме треба організувати новий похорон автор подає далі й наводить приклад безвірників села Лисівки на Роменщині: «вже 7 років ховають своїх членів без попа. На кожній могилі вони замість хреста ставили пам'ятник – дубовий стовп у 1,5 м висоти для усіх одної форми,

покрашений в чорний і червоний колір, а на стовпі прибивали залізну табличку з червоною зіркою і написом, хто, коли народився й помер» [10, с. 13].

Таким чином, ідейність «червоних» обрядів спрямовувалася проти релігійної обрядовості і релігії загалом. Процес перебудови побутових обрядів торкнувся і новорічної обрядовості, що виявилось у святі «червоного Різдва». За задумом його творців – комсомольської молоді і культармійців – обряд повинен був стати дієвим засобом боротьби з християнською обрядовістю. Про зміст «червоного Різдва» можна скласти уявлення, спираючись на публікацію «Як комсомольці проводили різдво» від 16 січня 1925 р. Ось як змальований такий захід у с. Березнеговата: «Перед різдвом відбулося зібрання осередка, на якому було багато позапартійної молоді й всі піонери. Після зібрання співали антирелігійні й революційні пісні» [9, с. 2]. Також різдвяні ялинки замінювали на червоні ялинки (заміна «віфлеємської зорі» на зорю червону). Як бачимо, «червоне весілля», «октябрини», «червоне Різдво» – це швидше антицерковні обряди, які були спрямовані на боротьбу з традиціями, патріархальними звичаями та насадженням нового побуту.

Популярним також було читання лекцій на теми: «Піст та його шкода для селянина», «Різдво та сільське господарство» тощо. Наприклад, стаття «Противорелигиозная беседа» повідомляє, що у с. Вавілово (Снігурівського району, Миколаївської області) в театрі хати-читальні була прочитана лекція на тему «Рождение Христа» [12, с. 4]. У Херсоні у клубі Рикова для робочих Забалки та у клубі Водників для робочих проводилися лекції на тему: «Ленин и религия» [6, с. 5]. Отже, слід зауважити, що формування антирелігійної пропаганди відбувалося також і у межах агітації «словом».

Релігійні свята «ототожнювалися» з народним пияцтвом, хоча, насправді саме церква боролася з пияцтвом: «... Хуліганство, різні насильства проти особи, вбивства, підпали, полова розпуста й зв'язані з нею венеричні хвороби, підрич і розтрата фізичних сил, втрата працездатності на наступний після свята час – такі ті суспільні лиха й злочини, якими супроводжуються по-християнському святкові неділі й свята» [7, с.16.]. Саме у різдвяні свята радянська влада організовувала культурно-освітні заходи з метою відвернути селян та робітників від традиційного сімейного святкування та походу на церковну службу. Влаштовувалися неоплатні спектаклі, кінопокази, що мали сприяти відтягуванню віруючих від церкви. Також використовували наступні гасла до антиріздвяної кампанії: «Геть релігію – зброю контрреволюції», «Рвіть релігійні пута, що заважають будувати соціалізм», «Проти різдва, пияцтва, прогулів – за вдарні темпи роботи», «Безвірники, просувайте в масу безвірницьку пресу» тощо [3, с. 4].

Для більшого відтягування людей від релігії публікувалися різноманітні прислів'я та примовки: «Хто все богу молиться, той швидко оголиться!», «Бог лякає мужика громом, чорт –

рогом, а піп - знов богом – і так без кінця», !Хто святові радий, той до світа п'яний», «В кого гроші, за того й бог», «Бог високо, цар далеко», «Він з чортом сват, а з богом за пані-брат (про побожного, але скупого)», «Нехай дзвонять, їх на панщину не гонять» тощо [11, с. 7].

Більшовики вважали, що релігійні свята забирають дуже багато цінних трудових днів. Так, О. Чефранов у статті: «Продуктивність праці, різдво та безвірники» показує, що за часів царату щороку офіційних неробочих днів було біля 90, що у свою чергу впливало на інтенсивність праці та систематичне її виконання. Також автор повідомляє, що «... у Харкові на паровозобудівельному заводі на другий день після Великодня не вийшли на роботу 900 робітників, на 50 відсотків більше, ніж після звичайних релігійних свят. Антиріздвяна кампанія цього року (1928 р.) повинна відбуватися під гаслами культурної революції, під гаслом наступу на старий релігійно-дикунський побут» [13, с. 3-5.]. Звичайно, більшовики маскували свою непримириму ворожість до православної церкви (як до реакційного елемента червоної революції), боротьбою з пияцтвом у релігійні свята та малою продуктивністю праці, нібито турбуючись за простий люд. Насправді ж вони турбувалися за збереження своєї влади над суспільством.

Отже, можемо зазначити, що у 1920-х роках на Херсонщині як і на усій території, підконтрольній радянській владі, відбувалися значні перетворення в святково-обрядовій сфері. Нововведення держави щодо свят та обрядів української родини супроводжувалися боротьбою з традиціями, патріархальними звичаями та насадженням нового побуту. Формування нової революційної культури як заперечення традицій, її привнесення в суспільну свідомість служили меті побудови соціалізму. Ці нововведення було покладено в основу змін повсякденного життя громадян радянської України не тільки 1920-х років, а й наступних десятиліть.

Джерела:

1. Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи [Електронний ресурс] / Л. Л. Бабенко; Полт. нац. пед. ун-т В. Г. Короленка, Каф. історії України. – Полтава: ПНПУ, 2010. – 13 с. – Режим доступу до кн.: http://library.pdpu.poltava.ua/docs/Бабенко_Л.doc.
2. Гаєвська Т. І. Становлення радянської святкової культури: культурологічний аспект// Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку [Текст] : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т ; [редкол. : В. Г. Виткалов (голов. ред.) та ін.]. – Рівне: РДГУ, 2000. – Вип. 17. – Т. 2. – 2011. – 301 с.
3. Гасла до антиріздвяної кампанії// Безвірник. – 1930. – №23.
4. Дарманський П. Обряд у житті людини / П. Дарманський. – К.: Політвидав України, 1974. – 198 с.
5. Декреты советской власти. – М., 1957. – Т.1 – 626 с.
6. Доклади о ленинизме // Херсонский коммунар. – 1925. – №19. – С.5.
7. Ігнатюк Д. Релігійні свята в сільському побуті // Безвірник. – 1928. – №4. – С. 16.
8. Костирний Я. Пролетарські христини // Херсонский коммунар. – 1924. – №150. – С.5.
9. Костирний Я. Як комсомольці проводили різдво // Херсонский коммунар. – 1925. – №12. – С.2.
10. Кривохатський М. Виганяймо релігію з побуту колективіста (боротьба проти релігійного побуту боротьба за соціалістичну перебудову села) // Безвірник. – 1930. – №13. – С.7-13.
11. Лавріненко Ю. З глибин народного безвір'я (антирелігійні народні примовки) // Безвірник. – 1928. № 6. – С. 7.
12. Противорелигиозная беседа // Херсонский коммунар. – 1925. №11. – С.4.
13. Чефранов О. Продуктивність праці, різдво та безвірники // Безвірник. – 1928. – №14. –С. 3-5.